

Ir. K.M. Dekker

Med. No. 438

DE AGRARISCHE STRUCTUUR IN VEENWEIDEGEBIEDEN

Een vergelijking van tien gebieden

SIGN: L 27-438
EX. NO: C
MLV:

November 1990

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

DE AGRARISCHE STRUCTUUR IN VEENWEIDEGEBIEDEN; EEN VERGELIJKING VAN TIEN GEBIEDEN

Dekker, K.M.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1990

Mededeling 438

ISBN 90-5242-099-8

78 p., tab.

Dit rapport beoogt inzicht te geven in de agrarische structuur en concurrentiepositie van veenweidegebieden. In de eerste plaats wordt, aan de hand van een aantal elementen van de agrarische structuur in de provincies Friesland, Overijssel, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland, een vergelijking gemaakt tussen veenweidegebieden en andere weidegebieden.

In de tweede plaats wordt een onderlinge vergelijking gemaakt tussen tien veenweidegebieden in de betrokken provincies, waarna een korte karakterschets volgt van de agrarische structuur in elk afzonderlijk gebied. In beide delen wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingen tussen 1978 en 1987, waarbij de ontwikkelingen na invoering in 1984 van de quotering van de melkleveranties (superheffing) op individuele bedrijven met melkvee een bijzondere plaats innemen.

Veenweide/Landbouw/Agrarische structuur/Melkveebedrijf/Superheffing

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Dekker, K.M.

De agrarische structuur in veenweidegebieden : een vergelijking van tien gebieden / K.M. Dekker. - Den Haag : Landbouw-Economisch Instituut. - Tab. - (Mededeling / Landbouw-Economisch Instituut, ISSN 0166-8129 ; 438)
ISBN 90-5242-099-8
SISO 631 UDC (631.1:633.2.03(252))(492) NUGI 835
Trefw.: veenweidegebieden ; agrarische structuur ; Nederland.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. AANLEIDING TOT HET ONDERZOEK	12
2. DOEL VAN HET ONDERZOEK EN ONDERZOEKMETHODE	14
2.1 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen	14
2.2 Methode van onderzoek	15
3. VEENWEIDEGEMEENTEN, OVERIGE WEIDEGEMEENTEN EN OVERIGE GEMEENTEN: EEN VERGELIJKING	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Hoofdberoep en bedrijfstype	19
3.3 Oppervlakte van melkveebedrijven en veedichtheid	22
3.4 Bedrijven met melkkoeien en aantallen melkkoeien	22
3.5 Produktieomvang per bedrijf en per arbeidskracht	23
3.6 Bedrijfsuitkomsten van gespecialiseerde melkveebedrijven	25
3.7 Verkaveling en staltype	27
3.8 Leeftijd en opleiding van de bedrijfshoofden	30
3.9 Opvolging	31
3.10 Ontwikkelingen na 1984	31
4. DE VERSCHILLENDE VEENWEIDEGEBIEDEN ONDERLING VERGELEKEN	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Indeling in deelgebieden	37
4.3 Hoofdberoep en bedrijfstype	39
4.4 Bedrijfsoppervlakte van melkveebedrijven en veedichtheid	41
4.5 Bedrijven met melkkoeien en aantal melkkoeien	43
4.6 Produktieomvang per bedrijf en per arbeidskracht	44
4.7 Verkaveling	47
4.8 Staltype	49
4.9 Rechtsvorm van het grondgebruik	50
4.10 Leeftijd en opleiding van de bedrijfshoofden	52
4.11 Opvolging	54
4.12 Ontwikkelingen na 1984	55
5. DE AFZONDERLIJKE GEBIEDEN	64
5.1 Inleiding	64
5.2 Friesland	64
5.3 Overijssel	64
5.4 Utrecht	65
5.5 Waterland-West	65

INHOUD (vervolg)

	Blz.
5.6 Waterland-Midden	66
5.7 Waterland-Oost	66
5.8 't Gein	67
5.9 Zuid-Holland West en Midden	67
5.10 Krimpenerwaard	68
5.11 Alblasserwaard	68
 6. SLOTBESCHOUWING	 69
 LITERATUUR	 72
 BIJLAGEN	 74

Woord vooraf

Op allerlei niveaus bij overheid en bedrijfsleven wordt gediscussieerd over het te voeren beleid ten aanzien van inrichting en beheer van veenweidegebieden. Deze overwegend voor de melkveehouderij in gebruik zijnde agrarische gebieden liggen in een spanningsveld tussen een dikwijls noodzakelijke structurele aanpassing ten behoeve van een moderne melkveehouderij en belangen van natuur, landschap en recreatie. In het algemeen hebben zowel agrarische als andere functies belang bij een duurzaam agrarisch gebruik van de betrokken gronden. De discussie betreft vooral een zodanige realisatie daarvan met behulp van instrumenten als landinrichting, peilverlaging, beheerlandbouw, dat genoemde functies zo goed mogelijk worden vervuld.

De Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Holland verzocht het LEI een onderzoek te doen naar de ontwikkelingen in de landbouw in het gebied Waterland. De snelle vermindering van het aantal agrarische bedrijven in dit gebied en de vraag of de leefbaarheid daar niet onder zou lijden, waren de aanleiding tot dit verzoek. Gelet op de groeiende interesse voor de veenweidegebieden in het algemeen is daarop besloten een verkennend onderzoek te doen naar de agrarische structuur in de voornaamste Nederlandse veenweidegebieden.

Het onderzoek is uitgevoerd door ir. K.M. Dekker, gestationeerde van de afdeling Structuuronderzoek voor de provincies Friesland en Noord-Holland.

De directeur,

J. de Veer

Den Haag, November 1990

Samenvatting

Doel van het onderzoek is het verkennen van de relatieve positie van de landbouw in veenweidegebieden, uit het gezichtspunt van de agrarische structuur. Daartoe zijn in de vijf provincies waar veenweidegebieden vooral voorkomen, gemeenten gezocht met een vergelijkbaar grondgebruik, dus in hoofdzaak grasland. Deze worden "overige weidegemeenten" genoemd. Daarnaast kan een vergelijking zinvol zijn met gebieden waar sprake is van een wederzijdse beïnvloeding tussen melkveebedrijven en bedrijven van andere typen. Daarom zijn de "overige gemeenten" - en dan in het bijzonder ten aanzien van de melkveehouderij - als tweede vergelijkingsgebied gekozen. Het zijn die gemeenten in de betrokken provincies die niet tot de veenweidegemeenten of overige weidegemeenten zijn gerekend.

De relatieve positie van de agrarische structuur in veenweidegebieden kan ook betrekking hebben op overeenkomsten en verschillen tussen de veenweidegebieden onderling. Beide onderwerpen komen in dit onderzoek aan de orde.

Het onderzoek is gebaseerd op bestaande documentatie; in hoofdzaak de metellinggegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek van de jaren 1978, 1984 en 1987.

Veenweidegemeenten vergeleken met andere gemeenten

Er bestaat een grote overeenkomst tussen de agrarische structuur van vooral de melkveebedrijven in de drie soorten gebieden, maar daarnaast zijn er uiteraard ook belangrijke verschillen. Van belang zijn die punten van verschil, welke van invloed kunnen zijn op toekomstige ontwikkelingen.

In de veenweidegemeenten wordt één op de zes bedrijven niet als hoofdberoepsbedrijf uitgeoefend. Dat komt overeen met de situatie in de groep "overige gemeenten"; in de overige weidegemeenten betreft het één op de vijf bedrijven.

In gebieden waar de melkveehouderij overheerst blijken de niet-hoofdberoepsbedrijven in meerderheid tot het type "overige veehouderijbedrijven" te behoren. Hoofdberoepsbedrijven van dat type vertonen overigens in verschillende opzichten overeenkomst met de niet-hoofdberoepsbedrijven: geringe omvang, een extensief grondgebruik en een hogere leeftijd van de bedrijfshoofden. De gang van zaken is waarschijnlijk dat een aantal ouder wordende melkveehouders zonder opvolger, vooral op kleine en weinig gemoderniseerde bedrijven, het bedrijf afbouwt door het afstoten van het melkvee en een deel van de grond. Dat laatste is, gelet op de hoge prijs voor het melkquotum, de laatste jaren bijzonder aantrekkelijk. Een aantal houdt nog wat jongvee of mestvee aan en ook schapen komen op deze bedrijven veelvuldig voor. Zo vindt een

geleidelijke overgang plaats van hoofdberoepsmelkveebedrijf naar niet-hoofdberoepsbedrijf in de categorie "overige veehouderij", waarbij het tijdstip van overgang niet nauwkeurig is vast te stellen. Het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven kan daardoor vrij stabiel blijven.

In de veenweidegemeenten worden minder kleine bedrijven aangetroffen dan in de beide andere groepen van gemeenten. In de overige gemeenten zijn er relatief minder bedrijven van 30 ha en groter. Door een hogere veedichtheid in de overige gemeenten komt dit niet zo tot uiting in de bedrijfsomvangstructuur. Bedrijven met een hoge veedichtheid hebben bij een inkrimping van de melkveestapel als voordeel dat ze minder ruwvoer van andere bedrijven hoeven aan te kopen.

In veenweidegemeenten komen verder iets minder bedrijven voor beneden 70 sbe en ook iets minder van 190 sbe en groter. Aangezien de bedrijven in het LEI-boekhoudnet niet kleiner zijn dan 79 sbe, kan bij vergelijking van bedrijfsuitkomsten van "LEI-bedrijven" (in dit geval gespecialiseerde melkveebedrijven) tussen de gebieden, de positieve invloed van het kleinere aantal kleine bedrijven in de veenweidegemeenten niet in de cijfers tot uitdrukking komen. In een vijftal opeenvolgende boekjaren, van 1984/85 tot en met 1988/89, lag de arbeidsopbrengst en de opbrengst per honderd gulden kosten in de veenweidegemeenten beduidend lager dan in de overige weidegemeenten. In de overige gemeenten lagen deze cijfers dicht bij het niveau van de veenweidegemeenten. Met name het aantal volwaardige arbeidskrachten per bedrijf is, bij een zelfde produktieomvang, in de veenweidegemeenten gemiddeld groter dan elders.

De arbeidsproduktiviteit, uitgedrukt in sbe per arbeidskracht, is op melkveebedrijven in de veenweidegemeenten geringer dan in de andere gebieden.

De verkaveling, gemeten aan het aantal kavels per bedrijf, is in de veenweidegemeenten beter dan elders: 57% heeft één of twee kavels (overige weidegemeenten 51%, overige gemeenten 46%). Dat blijkt ook uit het percentage huiskavel van de totale oppervlakte op deze bedrijven: in de veenweidegemeenten komen relatief de meeste bedrijven voor waar dat tenminste 60% bedraagt. Terwijl het percentage tussen 1978 en 1984 in de veenweidegemeenten verbeterde, ging het in de andere groepen gemeenten licht achteruit. Tussen 1984 en 1988 trad overal een verslechtering op, het minst in de veenweidegemeenten. Met 42% bedrijven met melkvee met een ligboxenstal, liggen de veenweidegemeenten enkele procenten onder de andere groepen gemeenten. Opvallend is het dat in veenweidegemeenten slechts 15% van de melkveehouders een middelbare of hogere agrarische opleiding heeft, tegen 25% in de groep overige gemeenten (overige weidegemeenten 19%), met name omdat in de overige gemeenten relatief meer oudere en minder jongere melkveeouders voorkomen.

De in 1988 bij de metelling door (hoofdberoeps)bedrijfs-
hoofden van 50 jaar en ouder verstrekte gegevens over de even-
tuele aanwezigheid van een opvolger, geven interessante verschil-
len tussen de gebieden weer. In de veenweidegemeenten is alleen
voor de gespecialiseerde melkveebedrijven het percentage be-
drijfshoofden met een opvolger ongeveer gelijk aan dat in de an-
dere groepen gemeenten. Bij andere bedrijfstypen ligt het over-
wegend lager. Dat zou voor de toekomst kunnen wijzen op een nog
verdere specialisatie op de melkveehouderij. In de overige ge-
meenten, waar gespecialiseerde melkveebedrijven veel minder voor-
komen, is het percentage opvolgers op bedrijven van andere typen
veel hoger dan in de beide groepen weidegemeenten. De uitkomsten
geven hier overigens geen aanleiding tot de veronderstelling dat
er een specialisatie in een bepaalde richting kan plaatsvinden.

Na invoering van de superheffing is op tussen 1984 en 1987
in hun ontwikkeling gevolgd melkveebedrijven in alle drie groe-
pen gemeenten de gemiddelde produktieomvang in sbe per bedrijf
van melk- en jongvee met 15 à 17% afgenomen. De totale gemiddelde
omvang per bedrijf op gespecialiseerde melkveebedrijven nam over-
al af met 10 à 11%; op minder gespecialiseerde melkveebedrijven
in de veenweidegemeenten met 9%, en in de overige weidegemeenten
en overige gemeenten met 4 à 5%. Terwijl de vermindering van de
produktieomvang van de melkveehouderij op de bedrijven van ver-
schillende typen in de drie groepen van gemeenten in dezelfde
orde van grootte lag, is in de veenweidegemeenten de produktieom-
vang van andere produktietakken minder gegroeid. Dat bevestigt de
veronderstelling van het nog toenemende belang van de melkveeshou-
derij in de veenweidegemeenten; het houdt echter wel in dat de
produktieomvang - en daarmee de werkgelegenheid - van de land- en
tuinbouw in veenweidegemeenten ten opzichte van andere gebieden
achterblijft.

Het aantal verschillen tussen de agrarische structuur van
melkveebedrijven in veenweidegemeenten, overige weidegemeenten en
overige gemeenten is al met al beperkt, al lijken de ontwikkelin-
gen na invoering van de superheffing in het nadeel van de veen-
weidegemeenten te werken.

De veenweidegebieden onderling vergeleken

De volgende tien veenweidegebieden zijn onderscheiden:
Friesland, Overijssel, Utrecht; in Noord-Holland: Waterland-West,
-Midden en -Oost, alsmede 't Gein; in Zuid-Holland: West en
Midden, Krimpenerwaard en Alblasserwaard.

Het percentage bedrijven waarop de landbouw niet als hoofd-
beroep wordt uitgeoefend, is vooral van 1978 tot 1984 tussen de
gebieden sterk uiteen gaan lopen. Vooral in Waterland komen deze
bedrijven voor: in Waterland-Midden maken ze in 1987 zelfs 29%
van het totaal aantal agrarische bedrijven uit. Onder de hoofd-
beroepsbedrijven in alle Noordhollandse veenweidegebieden komen
relatief veel "overige veehouderijbedrijven" voor, waar noch de

melkveehouderij noch de intensieve veehouderij overweegt. Deze bedrijven hebben dikwijls een karakter dat overeenstemt met dat van de niet- hoofdberoepsbedrijven. Overigens overweegt in alle gebieden het gespecialiseerde melkveebedrijf. Zowel qua oppervlakte als qua omvang in sbe komen in Friesland de meeste grotere melkveebedrijven voor. In Utrecht, Zuid-Holland West en Midden en in de Krimpenerwaard is meer dan de helft van deze bedrijven kleiner dan 20 hectare; in 't Gein is een zesde kleiner dan 10 hectare. Een gemiddeld kleine oppervlakte gaat in Utrecht en Zuid-Holland West en Midden gepaard met een relatief hoge vee-dichtheid, zodat daar de gemiddelde produktieomvang van de melkveebedrijven niet uit de toon valt. Die is het grootst in Friesland, met 261 sbe, en het kleinst in Waterland-Midden: 139 sbe. In het laatste gebied komt de laagste veedichtheid voor tegen de hoogste in Zuid-Holland West en Midden. Het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf loopt uiteen van bijna 30 in Waterland-Midden tot ruim 64 (in 1987) in Friesland. Verhoudingsgewijs veel kleine bedrijven komen vooral voor in Waterland-Midden, 't Gein en de Krimpenerwaard. Door een met andere gebieden vergelijkbare arbeidsbezetting is het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht relatief laag in Waterland-Midden en 't Gein; in de Krimpenerwaard gaat een gemiddeld kleine produktieomvang samen met een verhoudingsgewijs lage arbeidsbezetting.

In de betrokken gebieden zijn nog maar op beperkte schaal landinrichtingswerken voltooid. Wel zijn er vele in voorbereiding of uitvoering. In Utrecht en in de Alblasserwaard komen het meeste één- en tweekavelbedrijven voor, in Waterland het minste. In het vaargebied Waterland-Midden heeft (1988) 29% van de melkveebedrijven maar liefst zeven of meer kavels. Vanzelfsprekend is niet alleen het aantal kavels, maar ook de vorm en ontsluiting van belang. Van de melkveebedrijven in Utrecht en de Alblasserwaard heeft zo'n 80% tenminste 60% van de grond bij de gebouwen, van de bedrijven in Waterland-Midden 40%. Ook in Waterland-West en de Krimpenerwaard is de situatie in dit opzicht verre van ideaal. In de Alblasserwaard is dat dank zij de ruilverkaveling de laatste jaren sterk verbeterd, terwijl in andere gebieden, mogelijk door grondaankopen (met quotum), het percentage grond bij huis weer is verminderd. Het percentage bedrijven met melkkoeien met een ligboxenstal liep in 1988 uiteen van 62% in Friesland tot 23% in Waterland-Midden en de Krimpenerwaard.

In Friesland en de Noordhollandse veenweidegebieden pacht meer dan 30% (Waterland-Oost zelfs 39%) van de hoofdberoepsbedrijven grond van de overheid, tegen 7% of zelfs nog minder in Utrecht, Zuid-Holland West en Midden en de Alblasserwaard. Vooral in Overijssel (28%), Waterland-Midden (23%), maar ook in de andere delen van Waterland en in Utrecht wordt nogal eens grond van overige rechtspersonen gepacht; mogelijk natuurbeschermingsorganisaties. De gepachte oppervlakte is verhoudingsgewijs het grootst (27% van alle cultuurgrond van hoofdberoepsbedrijven) in

Waterland-Midden, maar ook minstens 20% in de andere Noordhollandse veenweidegebieden, tegen zo'n 3% in de Krimpener- en Alblasserwaard. Ook wordt nogal eens door niet hoofdberoepsbedrijven van deze instanties gepacht.

Met name in de gebieden met veel relatief kleine hoofdberoepsbedrijven blijken veel oudere bedrijfshoofden te zijn en relatief weinig jongere; met name in Waterland-Midden, 't Gein en de Krimpenerwaard. Het zijn - te zamen met Waterland-West - de gebieden met het geringste percentage opvolgers op bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder (35% à 40%, tegen rond de 60% in Friesland en de Alblasserwaard). Het opvolgingspercentage op melkveebedrijven is veel hoger (in het algemeen het dubbele of nog hoger) dan op bedrijven van andere typen. Waarschijnlijk omdat bedrijfshoofden zonder opvolger het melkvee afstoten, waardoor het bedrijf van type verandert. Slechts in Friesland (25%), Overijssel (18%) en de Alblasserwaard (17%) komt het percentage bedrijfshoofden met een agrarische opleiding van tenminste middelbaar niveau (1985) boven de 15%. In Utrecht bedraagt het slecht 7%. Overal heeft rond de helft van de bedrijfshoofden een lagere agrarische opleiding.

Onder invloed van de superheffing is tussen 1984 en 1987 de gemiddelde produktieomvang van bedrijven met melkkoeien in alle gebieden verminderd. Die vermindering loopt uiteen van 6% in de Krimpenerwaard tot 12% in het Friese veenweidegebied. De bedrijven met in 1984 een ligboxenstal hebben op een enkele uitzondering na in 1987 nog melkkoeien. Van de andere bedrijven heeft 4% (Friesland, Overijssel) tot 14% (Waterland-West en -Midden) in 1987 geen melkkoeien meer. In het algemeen is op bedrijven met in 1984 melkkoeien, het aantal varkens, mestrunderen en schapen in de eerste jaren na invoering van de superheffing gegroeid.

Al met al bestaan er grote onderlinge structurele verschillen tussen de veenweidegebieden. Een relatief sterke structuur hebben de veenweidegebieden van Friesland en de Alblasserwaard. Een relatief zwakke structuur Waterland-Midden, 't Gein en de Krimpenerwaard. Het is de vraag hoe in die laatste gebieden, waar het aantal agrarische bedrijven naar verwachting nog sterk zal verminderen, een duurzaam agrarisch gebruik van de grond en een leefbaar bestaan in de landbouw op den duur mogelijk zullen zijn. Nader onderzoek zal daar een antwoord op moeten vinden.

1. Aanleiding tot het onderzoek

De directe aanleiding tot het onderzoek was een verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Holland om een onderzoek in te stellen naar de agrarische structuur in Waterland. De Raad maakte zich zorgen over de snelle vermindering van het aantal agrarische bedrijven in dat gebied en de werkomstandigheden op de bedrijven. Door de beperkte mogelijkheden om in dat gebied andere agrarische produktietakken dan de - onder het regiem van de quotering van de melkleveranties inkrimpende - melkveehouderij aan te trekken, zou de concurrentiepositie van Waterland, mede gelet op de verre van optimale inrichting, verder kunnen verslechteren.

Om verschillende redenen is besloten om een onderzoek ter hand te nemen dat zich niet alleen tot het veenweidegebied Waterland zou beperken, maar dat zich zou moeten uitstrekken tot de voornaamste veenweidegebieden in het gehele land. Die redenen zijn achtereenvolgens gelegen in het voornemen (inmiddels besluit) van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, om de subsidie van peilverlaging bij landinrichtingswerken in diepe veenweidegebieden in beginsel te beëindigen en in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, waarin beleidskeuzes ten aanzien van het ruimtelijk ontwikkelingsperspectief van veenweidegebieden worden gemaakt.

Tijdens de uitvoering van het onderzoek is gebleken, dat er van alle kanten belangstelling voor de veenweidegebieden bestaat. De reden van die belangstelling is in het algemeen te typeren met de volgende zin uit een discussienota van de provincie Zuid-Holland (1989): "Het veenweidegebied ontleent zijn maatschappelijke betekenis aan het feit, dat het enerzijds het werkterrein van de boer en anderzijds de drager van belangrijke natuur- en landschapswaarden is." Aan die laatste waarden, mede in samenhang met de grote waterrijkdom, ontleen de veenweidegebieden ook een belangrijke recreatieve waarde. De ligging van een belangrijk deel van de veenweidegebieden in de dichtbevolkte randstad, voegt daar nog een dimensie aan toe. Recentelijk zijn er ook van de kant van het Centrum Landbouw en Milieu (Terwan, 1988) en de drie Hollandse Landbouworganisaties (1988) publikaties verschenen waarin de landbouw, zowel als economische activiteit als in zijn rol als beheerder van natuur en landschap, een centrale plaats inneemt.

Het besluit van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij betreft de gebieden met diepe veenweidegronden die op het voorbereidingsschema landinrichting voorkomen en waarvoor nog geen voorontwerp landinrichtingsplan is gepubliceerd. Van diepere veenweidegebieden is volgens de Minister sprake als de zandondergrond lager begint dan 120 cm onder het maaiveld en het kleidek minder bedraagt dan 40 cm. Er worden zeven gebieden genoemd waar

de oppervlakte voor meer dan 25% uit diepe veengrond bestaat, namelijk Westzaan, Amstelland, Krimpenerwaard, Haren, Echtener en Groote Veenvolder, Rouveen en Bodegraven-Noord. De oppervlakte diepe veengronden bedraagt in deze gebieden 23.000 ha. Het besluit geldt bovendien voor alle diepe veenweidegronden, die voorkomen op de beleidskaart van het Structuurschema Landinrichting, maar nog niet op het voorbereidingsschema. Uitzonderingen kunnen worden gemaakt in gebieden, waar dat met het oog op een duurzame uitoefening van de landbouw noodzakelijk is en voorts ten behoeve van de realisatie van niet-agrarische bestemmingen en ter voorkoming van kwalijke stedelijke invloeden in enkele voor landbouw bestemde gedeelten in het werkgebied van de randstadgroenstructuur.

In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening spitst het beleid zich toe op aanpassing, vernieuwing of handhaving van ruimtelijke structuren in met name gebieden met elkaar afwisselende functies in grotere ruimtelijke eenheden (de zogenaamde zone B) en in kleinere ruimtelijke eenheden (zone C). De veenweidegebieden vallen grotendeels samen met zone B. Het beleid voor de veenweidegebieden is in het algemeen gericht op het in stand houden van het open, waterrijke en verweven karakter, op een duurzaam agrarisch gebruik en op het behoud en waar mogelijk versterking van de ecologische infrastructuur.

In de veenweidegebieden ten noorden van het Noordzeekanaal (Waterland) wordt actieve handhaving van de ruimtelijke structuur voorgestaan. Voor het overig deel van het Hollands-Utrechtse veenweidegebied en voor het Friese veenweidegebied actieve aanpassing. Voor dat laatste wordt gebruik gemaakt van het landinrichtingsinstrumentarium. De aanpassing kan gericht zijn op het vergroten van (gedeeltelijk) extensieve bedrijven, maar ook op het bieden van meer ontwikkelingsmogelijkheden voor meer intensieve bedrijven.

Zowel in het besluit van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij als in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening wordt er op gewezen dat ook bezien vanuit de waarden van natuur en landschap duurzaam agrarisch gebruik in de veenweidegebieden van belang is. Er staan het beleid een aantal middelen ter beschikking om dat duurzame agrarische gebruik ook voor de toekomst te verzekeren. Die middelen kunnen bestaan uit het scheppen van ruimte voor het zich ontwikkelen van een economisch gezonde agrarische bedrijfstak, bijvoorbeeld door middel van het landinrichtingsinstrumentarium. Maar ook, daar waar deze ontwikkelingen niet stroken met de beoogde doelstellingen van natuur- en landschapsbeheer, door inkomstenstoeslagen en beheersovereenkomsten. De toepassing van de zogenaamde Bergboerenregeling en/of de toepassing van het instrumentarium van de Relatienota bieden daartoe mogelijkheden. Voor het voeren van beleid is inzicht vereist in de agrarische structuur van de betrokken gebieden. Dit onderzoek wil daar in een bijdrage leveren.

2. Doel van het onderzoek en onderzoeksmethode

2.1 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen

In allerlei verhandelingen over de veenweidegebieden in Nederland wordt gerept over de relatief zwakke positie van deze gebieden binnen het geheel van de melkveehouderij uit een oogpunt van handhaving van deze produktietak. Daarbij wordt dan met name de aandacht gevestigd op de geringe flexibiliteit in het agrarisch grondgebruik in veenweidegebieden, op een aantal verre van optimale inrichtingsfactoren (verkaveling, ontsluiting, waterhuishouding), op de aanwezigheid van vele kleine bedrijven en op de relatief hoge kosten van investeringen - van gebouwen, maar ook van inrichtingswerken. Ook wordt wel aandacht besteed aan verschillen tussen veenweidegebieden onderling, bijvoorbeeld in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening.

Zowel voor een overwogen oordeel over de land- en tuinbouw in deze gebieden als ook ten behoeve van de gedachtenvorming over beleidsmaatregelen die van invloed kunnen zijn op de verdere ontwikkelingen in deze bedrijfstak, wil dit onderzoek een bijdrage leveren. Doel van het onderzoek is:

1. (Meer) inzicht te geven in de structuur van agrarische bedrijven in veenweidegebieden ten opzichte van agrarische bedrijven in andere weidegebieden en ten opzichte van vergelijkbare bedrijven in gebieden waar andere vormen van agrarisch grondgebruik meer voorkomen.
2. (Meer) inzicht te geven in de verscheidenheid in agrarische structuur van veenweidegebieden in verschillende regio's in Nederland.
3. Een indruk te geven van de ontwikkelingen die zich in de agrarische structuur mede onder invloed van de quotering van de melkproduktie, in de verschillende gebieden hebben voorgedaan en aanknopingspunten te vinden voor verder te verwachten ontwikkelingen.
4. Een indruk te geven van eventuele verschillen in bedrijfsresultaten van weidebedrijven in veenweidegebieden, andere weidegebieden en gebieden die niet het uitgesproken karakter van een weidegebied hebben.

Bij de analyse van de agrarische structuur en de ontwikkelingen die zich daarin kunnen voordoen spelen de volgende vragen een belangrijke rol:

- Is er momenteel sprake van een zwakke positie van de melkveehouderij (de belangrijkste produktietak) in de veenweidegebieden ten opzichte van andere gebieden?
- Is er in de toekomst een verandering van de positie van de melkveehouderij in de veenweidegebieden te verwachten?

- Welke structurele verschillen bestaan er tussen veenweidegebieden onderling, met name: welke gebieden hebben een relatief sterke en welke een relatief zwakke agrarische structuur?
- Is tussen 1978 en 1987 (met 1984, het jaar van invoering van de superheffing, als tussenstation) de relatieve positie van de verschillende veenweidegebieden verbeterd of verslechterd?
- Wat betekent de huidige agrarische structuur voor de toekomstige ontwikkeling?

2.2 Methode van onderzoek

Het onderzoek is gebaseerd op bestaande documentatie, in hoofdzaak de metellinggegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Daarnaast op gegevens uit het LEI-boekhoudnet van weidebedrijven. De metellinggegevens betreffende alle in de onderzochte gebieden aanwezige agrarische bedrijven voor zover ze een omvang hebben van tenminste tien standaardbedrijfseenheden (sbe). Er is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van de tellingen van 1978, 1984 en 1987. De keuze van 1987 berust op het feit dat dat ten tijde van de gegevensverzameling en -verwerking het meest recente jaar was; 1984 is gekozen omdat in dat jaar de - op het in weidegebieden belangrijkste bedrijfstype: het melkveebedrijf, zo van invloed zijnde - superheffing is ingevoerd. Tussen 1984 en 1987 liggen drie jaren; om nog een wat langere periode te kunnen overzien voorafgaande aan 1984 is gekozen voor een twee maal zo lange periode, beginnend in 1978. In een later stadium van het onderzoek zijn een aantal gegevens geactualiseerd met cijfers uit 1988 en 1989. De metellinggegevens betreffen enerzijds de bedrijfs- hoofden (bijvoorbeeld leeftijd, opleiding) en enkele gegevens over andere op de bedrijven werkzame personen, anderzijds de bedrijven (bijvoorbeeld oppervlakten van de gewassen, aantal dieren en, incidenteel: verkaveling, staltype, rechtsvorm van het grondgebruik). De gegevens uit het LEI-boekhoudnet betreffen een aantal recente jaren; ze verbinden enkele bedrijfseconomische data aan data die te vergelijken zijn met die uit de metellingen.

In het onderzoek wordt een vergelijking gemaakt tussen een aantal gegevens (tussen gebieden) die in belangrijke mate bepalend zijn voor de agrarische structuur en de ontwikkelingen daarin. Voor de inkomenssituatie en derhalve ook voor de continuïteit van de bedrijven is met name de productieomvang van grote betekenis, maar ook de aanwezigheid van een opvolger is een belangrijke aanwijzing voor de continuïteit.

De ontwikkelingen in de tijd worden gevolgd door gegevens over bedrijven in een bepaald gebied in het ene jaar te vergelijken met die in een ander jaar. Het is ook mogelijk om te zien hoe individuele bedrijven zich over een aantal jaren hebben ontwikkeld. Daarvan is gebruik gemaakt om te onderzoeken hoe bedrijven

met in 1984 melkkoeien, nadien hebben gereageerd op de invoering van de superheffing.

Ten aanzien van de te onderzoeken gebieden moesten enkele keuzes worden gemaakt. In de eerste plaats van de provincies waarop het onderzoek betrekking zou hebben. Die keuze was eenvoudig, de veenweidegebieden liggen in hoofdzaak in de provincies Friesland, Overijssel, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. Maar wat zijn veenweidegebieden? De keuze daarvan ten behoeve van dit onderzoek berust op de volgende criteria:

- het moeten gebieden zijn waarvan de bodem geheel of nagenoeg geheel uit laagveen bestaat;
- het moeten weidegebieden zijn, dus in hoofdzaak grasland;
- het moeten gebieden zijn waarover zonder veel moeite gegevens beschikbaar zijn.

Het laatste criterium is zeer belangrijk: voor de meitelingsgegevens is het laagste aggregatieniveau de gemeente, of, als een gemeente in meer dan één landbouwgebied ligt, dat deel van die gemeente dat in een bepaald landbouwgebied ligt. Het laatste komt in dit onderzoek voor in Friesland, maar vooral in Noord-Holland (gemeenten met gronden in de landbouwgebieden Waterland en Droogmakerijen). Er is dus uitgegaan van gemeenten of de hier genoemde delen van gemeenten.

Het bodemkundige criterium is aldus toegepast. Er is uitgegaan van de provinciale bodemkaarten in de grote "Atlas van Nederland" en van de in die atlas voorkomende kaart met gemeentengrenzen. Met behulp daarvan zijn "veenweidegemeenten" genoemd gemeenten waarvan de bodem geheel of nagenoeg geheel bestaat uit de laagveengronden genummerd 80 t/m 87 en de laagveenontginningsgronden 91 t/m 93 in de legenda van genoemde bodemkaarten. Die legenda is als bijlage 1 in dit rapport opgenomen.

Voor het criterium "weidegebieden" is er van uitgegaan dat, volgens de telling van 1986, tenminste 90% van de totale oppervlakte cultuurgrond uit grasland zou bestaan.

Om een indruk te kunnen verkrijgen van de positie van de melkveehouderij in de veenweidegebieden ten opzichte van andere gebieden is gekozen voor een vergelijking met twee andere gebieden: vergelijkbare weidegebieden (met tenminste 90% grasland) en andere gebieden. Op deze manier zijn er drie gebieden onderscheiden in de vijf in het onderzoek betrokken provincies; omdat uitgegaan is van gemeentegrenzen worden ze in het vervolg respectievelijk veenweidegemeenten, overige weidegemeenten en overige gemeenten genoemd. De reden van het onderscheid tussen overige weidegemeenten en overige gemeenten houdt verband met de invoering van de quotering van de melkleveringen in 1984. Door die quotering is een aanmerkelijke vermindering van de melkveestapel opgetreden en derhalve een vermindering van de produktiecapaciteit van de melkveebedrijven. De vraag is in hoeverre die bedrijven andere produktietakken uitbreiden (bijvoorbeeld mestvee) of nieuwe beginnen. In gebieden waar andere vormen van grondgebruik dan als grasland voorkomen (de "overige gemeenten" in de zojuist

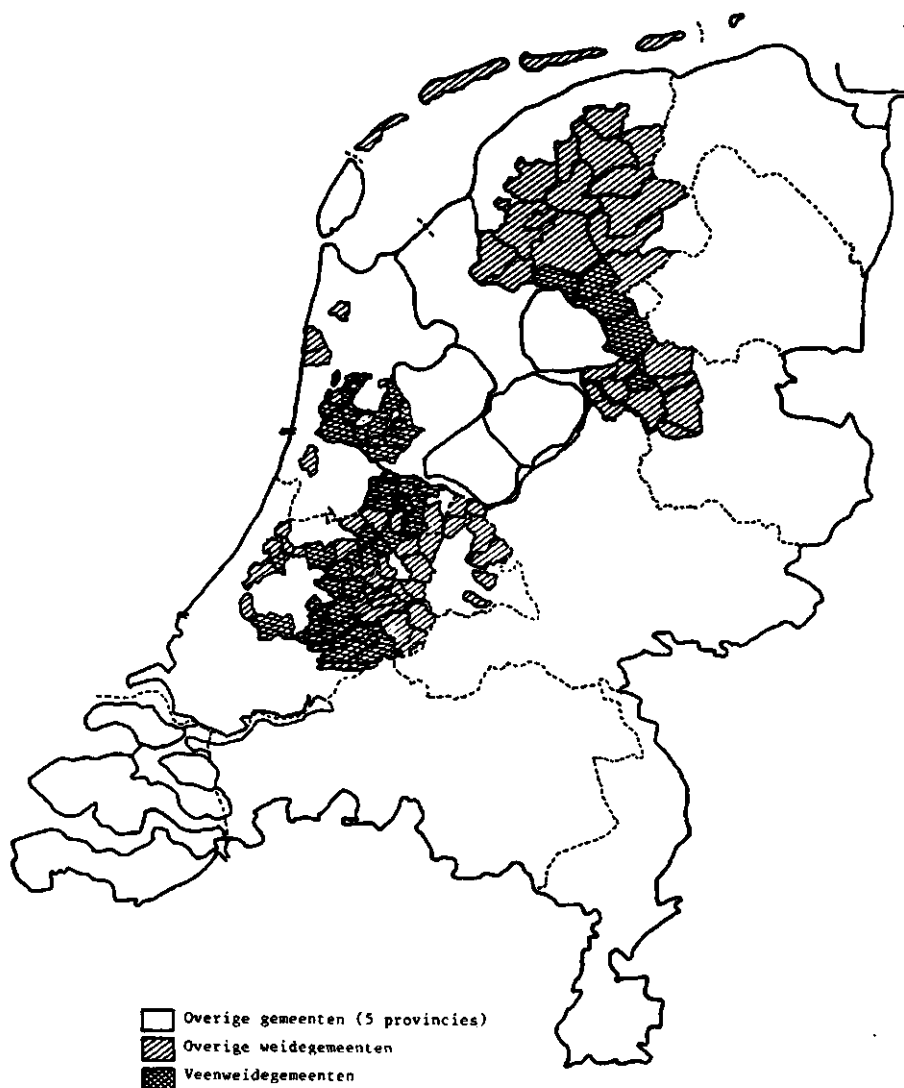
gemaakte indeling) zou een dergelijke aanpassing van de productiecapaciteit bijvoorbeeld tot uiting kunnen komen in andere vormen van grondgebruik door melkveehouders.

Al enkele malen is de melkveehouderij of het weidebedrijf met name genoemd. In de veenweidegemeenten is de melkveehouderij verreweg de belangrijkste agrarische produktietak. Daarom wordt aan melkveebedrijven of bedrijven met melkkoeien de meeste aandacht besteed.

Reeds in een vroeg stadium van het onderzoek werd duidelijk dat de term "veenweidegebied" wel een aantal belangrijke karaktertrekken van het agrarische gebruik aanduidt, maar meer ook niet. Het ene veenweidegebied kan in agrarisch-structureel opzicht sterk afwijken van het andere. Dit onderzoek beoogt inzicht te geven in de bestaande verscheidenheid, een verscheidenheid die tevens van belang is met het oog op te verwachten ontwikkelingen. Uitgaande van de ligging in vijf provincies en van de geografische en agrarisch-structurele verschillen tussen gebieden binnen enkele provincies, zijn een tiental veenweidegebieden onderscheiden. In paragraaf 4.1 wordt op deze gebiedsindeling verder ingegaan.

Gedurende de periode waarover het onderzoek zich voornamelijk uitstrekt, van 1978 tot 1987, vonden in enkele provincies gemeentelijke herindelingen plaats. Omdat daarbij niet altijd de bestaande grenzen tussen gemeenten of samengevoegde gemeenten en andere (samengevoegde) gemeenten zijn gehandhaafd, werd het volgen van ontwikkelingen in de tijd bemoeilijkt voor zover het gaat om aantallen bedrijven, dieren, etc. Daarom is veel aandacht besteed aan verdelingen en verhoudingscijfers, bijvoorbeeld de verdeling van de agrarische bedrijven over een aantal produktieomvangklassen, of het aantal berekende diereenheden per ha grasland.

Waar het gaat om te verwachten ontwikkelingen beoogt dit onderzoek hoofdzakelijk de richting aan te geven waarin deze zich kunnen voordoen. Er worden geen min of meer exacte prognoses gemaakt en termijnen genoemd. Niet omdat dat geen zin zou hebben, maar vooral omdat daardoor het onderzoek te omvangrijk zou worden. Een prognose voor "de" veenweidegebieden is weinig zinvol, gezien de grote verscheidenheid van de gebieden en de verschillende vormen van beleid in die gebieden. Een meer gebiedsgerichte benadering zou een waardevolle aanvulling op dit onderzoek kunnen zijn.

Figuur 3.1 *Veenweidegemeenten, overige weidegemeenten en overige gemeenten in vijf provincies*

3. Veenweidegemeenten, overige weidegemeenten en overige gemeenten: een vergelijking

3.1 Inleiding

De relatieve positie van de land- en tuinbouwbedrijven, met name van de melkveebedrijven, in de veenweidegemeenten ten opzichte van de overige weidegemeenten en de overige gemeenten in de provincies van onderzoek, vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. Daarbij is vooral gebruik gemaakt van een aantal structurele kenmerken en ontwikkelingen die zijn ontleend aan de landbouw(mei-)tellingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Voorts is gebruik gemaakt van gegevens van weidebedrijven uit het LEI-boekhoudnet, die in het gebied van onderzoek zijn gelegen.

3.2 Hoofdberoep en bedrijfstype

Uitgaande van het gedeelte van zijn arbeidstijd dat een bedrijfshoofd aan zijn bedrijf besteedt, kan onderscheid worden gemaakt tussen hoofdberoepsbedrijven en niet-hoofdberoepsbedrijven. Wordt de helft of meer van de arbeidstijd aan het bedrijf besteed, dan is er sprake van een hoofdberoepsbedrijf. Deze groep bedrijven maakt (1987) in de veenweidegemeenten 83,5% uit van alle agrarische bedrijven, in de overige weidegemeenten 80% en in de overige gemeenten 84%. Tussen 1978 en 1984 was er een daling van enkele procenten, tussen 1984 en 1987 zijn de percentages nagenoeg gelijk gebleven.

Er bestaan in het algemeen aanzienlijke verschillen tussen hoofdberoepsbedrijven en niet-hoofdberoepsbedrijven, vooral tot uiting komend in de geringe bedrijfsoppervlakte en -omvang in sbe 1) van de laatste categorie en een extensief grondgebruik: zie tabel 3.1. Omdat de groep rustende landbouwers en tuinders onder de bedrijfshoofden van niet-hoofdberoepsbedrijven goed is vertegenwoordigd, ligt de gemiddelde leeftijd van deze groep nogal wat hoger dan van de hoofdberoepsbedrijfshoofden. Daarbij moet bovendien worden bedacht dat in het geval van een meerhoofdige bedrijfsleiding, die vooral wordt aangetroffen op hoofdberoepsbedrijven, alleen de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd in de berekening van de gemiddelde leeftijd is meegenomen.

-
- 1) Standaardbedrijfseenheden (sbe): de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf kan worden uitgedrukt in sbe. Een sbe is een eenheid gestandaardiseerde toegevoegde waarde, dat wil zeggen berekend in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden.

Tabel 3.1 Enkele kenmerken van hoofdberoepsbedrijven en niet-hoofdberoepsbedrijven in 1987

Gemeenten	Gemiddelde opp. in ha		Gemiddelde omv. in sbe		Gemiddelde leeft.bedr.h.	
	hoofd-beroep	niet-h.ber.	hoofd-beroep	niet-h.ber.	hoofd-beroep	niet-h.ber.
Veenweide	20	8	173	40	51	54
Overige weide	21	7	184	45	50	55
Overige	14	6	249	56	50	55

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Gelet op deze verschillen tussen hoofdberoepsbedrijven en niet-hoofdberoepsbedrijven en de hierna nog aan te tonen verschillen in verdeling van deze groepen over een aantal bedrijfstypen, wordt in het vervolg hoofdzakelijk aandacht besteed aan de hoofdberoepsbedrijven. Dit mede omdat het bij de niet-hoofdberoepsbedrijven gaat om een zeer heterogene groep voor wat betreft de met het bedrijf te dienen doeleinden: bijverdienste, hobby, tijdverdrijf, weiden van handelsvee, etc. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze bedrijven in landbouw en platteland geen nuttige rol kunnen spelen.

Op basis van het belang van een bepaalde produktietak of groep van produktietakken voor elk individueel agrarisch bedrijf is een typering van zo'n bedrijf mogelijk. Dat belang kan bijvoorbeeld worden uitgedrukt in het gedeelte van de totale produktieomvang in sbe, dat door die tak of groep van takken wordt ingenomen. Ten behoeve van dit onderzoek zijn een zevental bedrijfstypen onderscheiden:

- gespecialiseerde melkveebedrijven, met 80% of meer van de produktieomvang voor melkvee, bijbehorend jongvee en grasland;
- minder gespecialiseerde melkveebedrijven, met 60-80% voor hetzelfde;
- intensieve veehouderijbedrijven, met tenminste 60% van de produktieomvang voor mestkalveren, varkens of pluimvee;
- overige veehouderijbedrijven, niet behorend tot de vorige typen maar wel met tenminste 60% van de produktieomvang voor veehouderij (incl. schapen, geiten, paarden) en grasland;
- akkerbouwbedrijven, met tenminste 60% van de produktieomvang voor akkerbouwgewassen;
- tuinbouwbedrijven, met tenminste 60% van de produktieomvang voor tuinbouwgewassen;
- gecombineerde bedrijven, waarop geen van de hiervoor genoemde produktietakken of groepen van produktietakken de 60% haalt.

Tabel 3.2 Agrarische bedrijven naar beroepsgroep en type in 1987

Beroepsgroep gemeenten	Aantal bedrij- ven (100%)	Percentage bedrijven van het type						
		gesp. melk- vee	min- der gesp. melkv	int. vee- hou- der.	ov. vee- hou- der.	ak- ker- bouw	tuin- bouw	ge- com- bi- neerd
Hoofdberoep								
Veenweide	4.540	71	7	5	9	1	7	0
Ov. weide	10.263	71	7	6	8	0	7	0
Overige	30.490	25	9	5	8	9	41	3
Niet-hoofdber.								
Veenweide	900	10	4	11	67	0	7	1
Ov. weide	2.519	13	4	14	56	2	9	2
Overige	5.785	9	4	11	37	12	22	5

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Voor wat de hoofdberoepsbedrijven betreft overheersen in de beide groepen weidegemeenten (veenweide, overige weide) blijkens tabel 3.2 de gespecialiseerde melkveebedrijven sterk. Met de andere melkveebedrijven samen komen ze op bijna 80% van het totaal aantal bedrijven. In de overige gemeenten, met name onder invloed van Noord- en Zuid-Holland, vormen de tuinbouwbedrijven de grootste groep. Gezien het belang van de melkveebedrijven in de veenweidegebieden wordt aan dit bedrijfstype de meeste aandacht besteed.

In alle groepen gemeenten zijn onder de niet-hoofdberoepsbedrijven de "overige veehouderijbedrijven" het meest voorkomende type en zijn de intensieve veehouderijbedrijven beter vertegenwoordigd dan de gespecialiseerde melkveebedrijven. Voor zover de "overige veehouderijbedrijven" voorkomen onder de hoofdberoepsbedrijven (zie tabel 3.2), zijn ze gemiddeld veel (tenminste 45 sbe) kleiner dan welk ander type ook in de zelfde groep gemeenten en zijn de bedrijfshoofden gemiddeld het oudst. Het betreft hier waarschijnlijk voor een belangrijk deel "aflopende" bedrijven en, omdat het hoofdberoepscriterium niet al te stringent kan worden toegepast, bedrijven die eigenlijk meer in de categorie niet-hoofdberoepsbedrijven thuishoren. Dikwijls verloopt de overgang van hoofdberoepsbedrijf naar niet-hoofdberoepsbedrijf of de weg naar bedrijfsbeëindiging geleidelijk; met name de laatste jaren kan door de hoge prijs die voor (melk)produktierechten wordt betaald het afstoten van melkvee en een deel van de grond bijzonder aantrekkelijk zijn. Op de overblijvende grond kan dan nog wat mestvee, jongvee of een aantal schapen worden gehouden.

Tussen 1978 en 1984 nam in alle drie gebieden het percentage gespecialiseerde melkveebedrijven toe. De percentages minder

gespecialiseerde melkveebedrijven en overige veehouderijbedrijven namen af: er was dus sprake van verdergaande specialisatie. Na 1984 is een beweging in omgekeerde richting waarneembaar. Dat is vooral een gevolg van de inkrimping van de melkveestapels onder invloed van de melkquotering (superheffing). Alleen al als het aantal melkkoeien en bijbehorend jongvee vermindert en er gebeurt verder niets, kan een bedrijf van een (gespecialiseerd) melkveebedrijf naar een ander type overgaan.

3.3 Oppervlakte van melkveebedrijven en veedichtheid

Het heeft in het kader van dit onderzoek geen zin om de oppervlakte van melkveebedrijven te vergelijken met bijvoorbeeld tuinbouwbedrijven of intensieve veehouderijbedrijven. Daarom wordt de oppervlaktevergelijking beperkt tot het in veenweidegebieden overheersende bedrijfstype, het (gespecialiseerde of minder gespecialiseerde) melkveebedrijf.

In de veenweidegemeenten komen, vergeleken met de overige weidegemeenten, zowel minder zeer kleine als minder grotere melkveebedrijven voor. Gemiddeld is volgens tabel 3.3 de oppervlakte in de overige weidegemeenten het grootst: ruim 25 ha. In de overige gemeenten komen tenminste 10% meer bedrijven met een oppervlakte kleiner dan 20 ha voor dan in de beide groepen weidegemeenten.

Tabel 3.3 Oppervlaktestructuur van (hoofdberoeps)melkveebedrijven in 1987

Gemeenten	Gemiddel- de oppervlakte	Perc. bedrijven met een oppervlakte van			
		< 10 ha	10-20 ha	20-30 ha	>= 30 ha
Veenweide	23,47 ha	8	34	35	25
Ov. weide	25,13 ha	11	29	29	31
Overige	21,88 ha	15	37	28	21

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Daar staat tegenover dat de veedichtheid, uitgedrukt in het aantal berekende diereenheden per hectare grasland en voedergrassen, in de overige gemeenten, met 2,66 hoger is dan in de veenweidegemeenten (2,45) en in de overige weidegemeenten (2,43).

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van (hoofdberoeps)melkveebedrijven is, met name doordat veel kleine bedrijven zijn opgeheven, in alle groepen gemeenten met iets meer dan een kwart toegenomen tussen 1978 en 1987. In de zes jaren tussen 1978 en 1984 met zo'n 15%, in de drie jaren tussen 1984 en 1987 met ongeveer 10%. Een versnelling dus.

3.4 Bedrijven met melkkoeien en aantallen melkkoeien

Het aantal hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien, ongeacht het bedrijfstype, is blijkens tabel 3.4 sedert 1978 (verder) verminderd; in de beide groepen weidegemeenten minder snel dan in de overige gemeenten. Gelet op het gemiddelde aantal koeien per bedrijf met koeien in de laatste groep gemeenten, waren daar meer kleine veestapels aanwezig.

Het aantal melkkoeien nam nog toe tot 1984, het jaar van invoering van de superheffing. Daarom is in de tabel het aantal in dat jaar op 100 gesteld. Na 1984 trad een afname op, tot ver onder het aantal in 1978. Het lijkt erop, dat zowel de toeneming van het aantal melkkoeien tot 1984 als de afnemende daarna, in de veenweidegemeenten langzamer is verlopen dan in beide andere groepen gemeenten.

Tabel 3.4 Bedrijven met melkkoeien en aantal koeien in verschillende jaren; hoofdberoep

Gemeenten	Jaar	Bedr. met koeien		Melkkoeien		Koeien gemid- deld per bedrijf
		aantal	index (1978=100)	aantal	index (1984=100)	
Veenweide	1978	4801	100	178223	93	37
	1984	4008	83	191441	100	48
	1987	3686	77	160945	84	44
Ov. weide	1978	11039	100	425689	91	39
	1984	9256	84	469970	100	51
	1987	8389	76	386079	82	46
Overige	1978	16802	100	518169	89	31
	1984	13443	80	582053	100	43
	1987	11983	71	478064	82	40

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

3.5 Produktieomvang per bedrijf en per arbeidskracht

De verdeling van de hoofdberoepsbedrijven over enkele produktieomvangklassen en de gemiddelde produktieomvang per bedrijf blijken sterk samen te hangen met de voorkomende bedrijfstypen. Daar waar veel tuinbouwbedrijven voorkomen, met name in de groep overige gemeenten, is de gemiddelde produktieomvang per bedrijf (249 sbe) in 1987 belangrijk groter dan in de twee groepen weidegemeenten: veenweide 173 sbe, overige weide 184 sbe.

Tussen 1978 en 1984 nam de gemiddelde produktieomvang per bedrijf overal met rond 27% toe. Daarna is er tot 1987 in de veenweidegemeenten (4%) en de overige weidegemeenten (1%), on-

danks de inkrimping van de melkveestapels onder invloed van de quotering, nog een zeer geringe toename. In de overige gemeenten is tussen 1984 en 1987 nog sprake van een toename met 10%. De invoering van de superheffing betekent in weidegebieden een duidelijke stagnatie in de groei van de omvang van de agrarische bedrijven.

Voor wat de melkveebedrijven betreft bestaat er veel overeenkomst tussen de groepen gemeenten als wordt gelet op de verdeling over enkele produktieomvangklassen; zo'n

- 9% kleiner dan 70 sbe,
- 21% van 70 tot 130 sbe,
- 27% van 130 tot 190 sbe en
- 43% van 190 sbe en groter.

In de veenweidegemeenten is het percentage bedrijven kleiner dan 70 sbe het geringst (7%), maar ook het percentage bedrijven vanaf 190 sbe (40%). Dat laatste is met 46% het grootst in de overige weidegemeenten. Mede daardoor was in 1987 de gemiddelde produktieomvang van melkveebedrijven in de overige weidegemeenten (194 sbe) iets groter dan in de andere groepen (beide 183).

In tabel 3.5 zijn de gespecialiseerde melkveebedrijven verdeeld over een aantal produktieomvangklassen naar de situatie in 1986. Indeling en jaartal houden verband met de LEI-publikatie "Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw (BUL)", waaruit gegevens over de opbrengst per honderd gulden kosten in het boekjaar 1986/87 in het onderste deel van de tabel zijn overgenomen. Opvallend is hoe gering de verschillen tussen de bedrijven in de drie groepen gemeenten zijn.

Tabel 3.5 Aantal gespecialiseerde melkveebedrijven naar omvang in procenten (1986) en hun opbrengsten/kostenverhouding (gemiddeld 1983/84 tot 1986/87)

Gemeenten	Produktieomvang in sbe (1986)												Aantal be- drij- ven
	<	79	112	135	158	182	210	240	271	317	359	>	
	79	111	134	157	181	209	239	270	316	358	459	460	
Veenweide	10	13	11	12	12	13	10	6	5	3	3	2	3.436
Ov. weide	13	12	9	10	10	11	10	8	7	4	4	2	7.763
Overige	15	12	9	10	10	11	9	7	7	4	4	1	8.296
Opbrengst per f 100 kosten	.	64	71	78	82	88	88	90	93	95	99	103	

Bron: CBS-metelling 1986, LEI-bewerking; Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw (BUL), boekjaren 1983/84 t/m 1986/87.

De opbrengst per f 100 kosten houdt verband met de efficiëntie in de bedrijfsvoering. Volgens De Veer (1977) loopt de continuïteit van de bedrijven geen gevaar als jaarlijks tenminste 1,5% van het bedrijfsvermogen kan worden gereserveerd. Dat blijkt op weidebedrijven al het geval te zijn bij een negatief netto-overschot van 20% of minder (dus tenminste f 80 opbrengst per f 100 kosten). Die grens ligt blijkens de tabel dicht in de buurt van 158 sbe. Dat betekent gelet op het percentage bedrijven in de tabel dat kleiner is dan die omvang, dat in alle drie groepen gemeenten van rond 45% van de gespecialiseerde melkveebedrijven de continuïteit op den duur niet verzekerd is.

Om een indruk te kunnen geven van eventuele overeenkomsten en verschillen in arbeidsproductiviteit wordt het kengetal "produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht" gehanteerd. Een vaste arbeidskracht in deze zin is degene die regelmatig het gehele jaar door op een bedrijf werkzaam is met een minimum-arbeidstijd van 20 uur per week. De vrouwelijk arbeidskrachten zijn buiten beschouwing gelaten omdat de arbeidstijden in het algemeen niet goed vergelijkbaar zijn met die van de mannelijke arbeidskrachten 1). Bovendien wordt de vergelijking beperkt tot de melkveebedrijven.

Op de hoofdberoepsbedrijven van dit type bedroeg in 1986 het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht:

- in veenweidegemeenten 131,
- in overige weidegemeenten 137 en
- in overige gemeenten 132.

De verschillen zijn klein; zo te zien is de arbeidsproductiviteit op melkveebedrijven in de overige weidegemeenten gemiddeld iets groter dan in de beide andere groepen gemeenten.

3.6 Bedrijfsuitkomsten van gespecialiseerde melkveebedrijven

Van de gespecialiseerde melkveebedrijven in de vijf provincies van onderzoek zijn er zo'n 240 opgenomen in het LEI-boekhoudnet: omstreeks 40 in de veenweidegemeenten en omstreeks 100 in elk van de andere groepen van gemeenten. Bedrijven met een omvang kleiner dan 79 sbe zijn niet in het boekhoudnet opgenomen (dat is de helft van 158 sbe, de bedrijfsomvang welke bij de gegeven stand van de technische ontwikkeling bij benadering minimaal produktieve werkgelegenheid biedt aan één volwaardige arbeidskracht bij een normale dagtaak). Gezien de aantallen bedrijven mag worden verwacht dat ze een representatief beeld kunnen geven van het gespecialiseerde melkveebedrijf in de in dit onderzoek betrokken groepen van gemeenten. Gegevens, die aan de boekhoudingen zijn ontleend, zijn opgenomen in tabel 3.6. Er is uit-

1) Zie onder andere Loeffen (1984), hoofdstuk 6; Landbouw-cijfers 1989, blz. 39.

Tabel 3.6 Gegevens van gespecialiseerde melkveebedrijven vanaf 79 sbe
(gemiddeld per bedrijf)

	84/85	85/86	86/87	87/88	88/89
Veenweidegemeenten					
Opp. cultuurgrond (ha)	25,47	24,48	26,18	25,05	25,65
Aantal sbe	194	193	205	197	195
Aantal melkkoeien	52,9	51,3	52,7	47,5	44,2
Aantal volw. arbeidskr. (VAK)	1,6	1,6	1,7	1,6	1,6
Aantal sbe per VAK	120	120	122	123	126
Melkkoeien per ha voederoppervl.	2,08	2,10	2,03	1,93	1,74
Grootveeëenheden weidevee/ha	2,60	2,65	2,48	2,38	2,22
Melkproduktie per koe (kg)	5.546	5.501	5.892	5.849	5.832
Arbeidsopbrengst ondernemer (pb)	24.803	19.616	17.569	29.518	51.079
Arbeidsopbrengst per VAK	37.476	35.622	34.501	41.585	54.235
Opbrengst per f 100 kosten	83	81	82	86	91
Totaal kosten grond en gebouwen per ha cultuurgrond (pb)	1.224	1.401	1.665	1.809	1.584
Totaal bewerkingskosten per ha	5.819	6.239	5.972	6.033	5.845
Overige weidegemeenten					
Opp. cultuurgrond (ha)	27,78	30,24	29,77	31,62	31,85
Aantal sbe	216	230	220	228	238
Aantal melkkoeien	58,2	60,1	56,0	52,1	52,9
Aantal volw. arbeidskr. (VAK)	1,5	1,5	1,5	1,6	1,6
Aantal sbe per VAK	140	147	144	147	148
Melkkoeien per ha voederoppervl.	2,10	1,99	1,88	1,66	1,66
Grootveeëenheden weidevee/ha	2,64	2,55	2,39	2,16	2,22
Melkproduktie per koe (kg)	5.495	5.669	6.073	6.296	6.405
Arbeidsopbrengst ondernemer (pb)	34.796	41.673	36.384	52.748	69.368
Arbeidsopbrengst per VAK	42.334	47.104	43.624	55.854	69.079
Opbrengst per f 100 kosten	88	90	88	93	100
Totaal kosten grond en gebouwen per ha cultuurgrond (pb)	1.282	1.259	1.473	1.478	1.607
Totaal bewerkingskosten per ha	5.207	4.989	5.131	5.003	5.055
Overige gemeenten					
Opp. cultuurgrond (ha)	24,79	25,60	25,58	26,84	27,31
Aantal sbe	193	201	199	207	217
Aantal melkkoeien	50,8	52,0	49,2	48,5	48,9
Aantal volw. arbeidskr. (VAK)	1,6	1,6	1,5	1,4	1,5
Aantal sbe per VAK	120	125	134	144	143
Melkkoeien per ha voederoppervl.	2,08	2,10	1,97	1,88	1,83
Grootveeëenheden weidevee/ha	2,73	2,76	2,64	2,52	2,52
Melkproduktie per koe (kg)	5.222	5.537	5.936	6.058	6.234
Arbeidsopbrengst ondernemer (pb)	16.297	23.565	28.467	40.827	50.779
Arbeidsopbrengst per VAK	31.114	36.133	37.857	47.285	57.684
Opbrengst per f 100 kosten	82	83	84	89	94
Totaal kosten grond en gebouwen per ha cultuurgrond (pb)	1.272	1.355	1.633	1.758	1.785
Totaal bewerkingskosten per ha	5.861	5.816	5.782	5.675	5.828

Bron: LEI-boekhoudnet

pb = berekend op pachtbasis.

gegaan van vijf achtereenvolgende boekjaren, omdat door omstandigheden - bijvoorbeeld de invloed van het weer - de bedrijfsresultaten flink kunnen schommelen.

Het meest opvallend is dat in alle vijf boekjaren de arbeidsopbrengst van de ondernemer in de overige weidegemeenten gemiddeld nogal wat hoger is dan in de veenweidegemeenten en overige gemeenten. Dat geldt ook voor de gemiddelde arbeidsopbrengst per VAK en de opbrengst per f 100 kosten. De gespecialiseerde melkveebedrijven in de overige weidegemeenten zijn niet alleen gemiddeld groter (voor wat betreft oppervlakte, aantal melkkoeien en produktieomvang) dan in de veenweidegemeenten en de overige gemeenten, maar bovendien is de gemiddelde arbeidsbezetting er relatief laag. Dat resulteert in een groter aantal sbe gemiddeld per volwaardige arbeidskracht.

In verhouding tot de produktieomvang is de arbeidsbezetting per bedrijf in de veenweidegemeenten het hoogst. De arbeidsopbrengst per volwaardige arbeidskracht (VAK) is er het laagst.

Over een reeks van boekjaren zijn in de veenweidegemeenten de bewerkingskosten (arbeid, werktuigen, loonwerk) per hectare nogal wat hoger dan in de overige weidegemeenten; ten opzichte van de overige gemeenten waren de verschillen minder groot. Met uitzondering van het laatste jaar waren ook de kosten per hectare voor grond en gebouwen in veenweidegemeenten hoger dan in de overige weidegemeenten, terwijl ze in het algemeen weinig verschilden met de overige gemeenten.

Als belangrijkste oorzaak van de verschillen in arbeidsopbrengst blijft het verschil in arbeidsbezetting in relatie tot de produktieomvang. De relatief hoge arbeidsbezetting op de bedrijven in de veenweidegemeenten hangt waarschijnlijk samen met problemen waarop men in die gebieden met de mechanisatie stuit: de geringe draagkracht van de grond, maar in sommige gebieden bovendien (denk aan de vaargebieden) de slechte bereikbaarheid van de percelen.

3.7 Verkaveling en staltype

Twee aspecten van de verkaveling van (hoofdberoeps) melkveebedrijven komen aan de orde: het aantal kavels per bedrijf en de verhouding tussen de oppervlakte van de huiskavel en de totale bedrijfsoppervlakte.

De bedrijven in de veenweidegemeenten hebben, afgaande op het aantal kavels per bedrijf, blijkens tabel 3.7 relatief de beste verkaveling. Al is 70% van de melkveebedrijven met meer dan één kavel verre van ideaal. Veel slechter is de situatie waarin de melkveebedrijven in de overige gemeenten verkeren: 78% met meer dan één kavel, waaronder zelfs 36% met vier of meer kavels.

De gegevens in de tabel dateren van 1983. In 1988 is eveneens naar het aantal kavels gevraagd; de situatie is ten opzichte van 1983 niet noemenswaard veranderd. Overigens moet worden aangetekend dat naast het aantal kavels ook de vorm en de bereik-

baarheid voor een efficiënte bedrijfsvoering van belang zijn. In veenweidegebieden komen nogal eens zeer diepe smalle kavels voor.

Voor een efficiënte bedrijfsvoering in de melkveehouderij, waarbij onder andere in de weideperiode het vee op stal kan worden gemolken, is het gewenst dat tenminste twee derde van de oppervlakte grasland om de bedrijfsgebouwen heen ligt. Dat is bij een kleine 60% van de melkveebedrijven het geval. Daartegenover heeft één op de zes bedrijven minder dan 20% van de grond bij huis. Blijkens tabel 3.8 is de situatie ook in dit opzicht het gunstigst in de veenweidegemeenten. Ten opzichte van 1978 is de

Tabel 3.7 *Percentage melkveebedrijven van minstens één ha naar aantal kavels in 1983 (hoofdberoep)*

Gemeenten	Aantal kavels					
	1	2	3	4-6	7 e.m.	totaal
Veenweide	30	27	18	19	6	100
Overige weide	24	28	19	23	7	100
Overige	22	25	18	26	10	100

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Tabel 3.8 *Melkveebedrijven naar percentage huiskavel in 1984 (hoofdberoep)*

Gemeenten	Aandeel (%) huiskavel in bedrijfsoppervlakte					totaal
	80 e.m.	60-80	40-60	20-40	< 20	
Veenweide	49	15	13	8	15	100
Overige weide	44	17	13	10	17	100
Overige	40	18	15	12	16	100

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

situatie in de veenweidegemeenten verbeterd; het percentage bedrijven met tenminste 60% van de grond in de huiskavel nam toe van 60% naar 64%. In de andere groepen gemeenten is eerder sprake geweest van een lichte verslechtering, met name door een afname in de categorie van 80 en meer procent. Nadien is er echter een opvallende verslechtering opgetreden. Blijkens gegevens uit 1988 zijn de percentages bedrijven met een huiskavel van tenminste 80% van de bedrijfsoppervlakte met vier (veenweide), vijf (overige weide) en zes (overige) afgenomen.

Structuurverbeterende ingrepen, zoals ruilverkavelingen, werken een concentratie van de grond om de gebouwen heen in de hand. Anderzijds kan aankoop van grond op afstand deze werking weer te niet doen. Vooral nu het gezegde "buurman's land is maar één keer te koop" onder invloed van de melkquotering en de koppeling van de melk aan de grond na 1984 weleens kan zijn veranderd in: "andermans melk is maar één keer te koop". Waarbij de afstand van de aan die melk gebonden grond tot de eigen bedrijfsgebouwen wat minder zwaar weegt. De vrij sterke toename van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond op melkveebedrijven na 1984, het jaar van invoering van de quotering, kan deze gedachtengang ondersteunen.

In de melkveehoudarij heeft op vele bedrijven gedurende de laatste 10 à 15 jaar een modernisering van de stal plaatsgevonden. Daar heeft een loop- of ligboxenstal de plaats van de grupstal ingenomen. In 1978 is tijdens de metelling gevraagd naar de aanwezigheid van een loopstal, in 1984 en 1988 naar een ligboxenstal.

Tabel 3.9 Loopstal (1978) of ligboxenstal (1988) op hoofdberoepsbedrijven met minsten één melkkoe

Gemeenten	Aantal		Index (1978 =100)	Percentage		% v. bedr. met in '88	
	1978	1984		1978	1984	40-70 koeien	>= 70 koeien
Veenweide	837	1501	179	17	42	65	90
Ov. weide	2019	3679	182	18	45	66	94
Overige	3156	5351	170	19	46	78	94

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Blijkens tabel 3.9 had zo'n 40 à 45 van de hoofdberoepsbedrijven met in 1988 melkkoeien in dat jaar een ligboxenstal. Tussen de groepen gemeenten bestaat eigenlijk maar één in het oog lopend verschil. Dat betreft het in 1988 relatief hoge percentage bedrijven van 40-70 melkkoeien in de overige gemeenten, waarop een ligboxenstal voorkomt. Het percentage bedrijven met een ligboxenstal van bedrijven met minder dan 40 melkkoeien, is zeer laag. Boven de 70 melkkoeien had in 1988 (nog) maar zo'n 5 à 10% geen ligboxenstal.

Het percentage bedrijven met 40-70 melkkoeien en een ligboxenstal is tussen 1984 en 1988 nogal wat toegenomen door verkleining van de veestapels in plaats van de bouw van nieuwe stallen.

3.8 Leeftijd en opleiding van de bedrijfshoofden

Tussen de groepen gemeenten blijken geen verschillen te bestaan in de leeftijdsopbouw van de agrarische bedrijfshoofden op hoofdberoepsbedrijven. De ongeveer gelijke gemiddelde leeftijden in tabel 3.1 hangen daar vanzelfsprekend mee samen. Ruwweg is in 1987:

ruim 19% jonger dan 40 jaar,
+ 25% 40 tot 50 jaar,
ruim 31% 50 tot 60 jaar en
+ 25% 60 jaar of ouder.

Sedert 1978 is het aantal jongere bedrijfshoofden (beneden 40 jaar) met enkele procenten afgenomen; het aantal 60-jarigen en ouder nam in de tijd met enkele procenten toe, evenals de categorie van 50 tot 60 jaar.

Van de melkveehouders wordt in de veenweidegemeenten en in de overige weidegemeenten een iets geringer percentage aangetroffen in de oudste leeftijdsklasse. In de overige gemeenten komen, ook in de jaren 1978 en 1984, onder de melkveehouders juist meer oudere en minder jongere bedrijfshoofden voor.

Tabel 3.10 Voortgezet dagonderwijs van de bedrijfshoofden (hoofdberoep), 1985

Gemeenten	Perc. bedrijfshoofden en voortgezet dagonderwijs			
	middelb. en hoger agrar.	lager agraris	overig	geen
Veenweide	14	51	6	30
Overige weide	18	46	6	30
Overige	22	47	6	26

Bron: CBS-meetelling, LEI-bewerking.

In alle drie groepen gemeenten heeft zo ongeveer twee derde van de bedrijfshoofden agrarisch dagonderwijs gevolgd. Dat geldt zowel voor alle bedrijfshoofden als voor de melkveehouders. Wel is duidelijk, bij een beschouwing van tabel 3.10, dat het percentage met een middelbare of hogere agrarische opleiding nogal uiteenloopt. Met 14% is dat in de veenweidegemeenten bepaald laag. De melkveehouders hebben iets meer dan gemiddeld agrarisch dagonderwijs gevolgd. Ook voor hen geldt echter dat het percentage in veenweidegemeenten met een middelbare of hogere agrarische opleiding (15%) laag is ten opzichte van de melkveehouders in overige weidegemeenten (19%) en overige gemeenten (25%). Gelet op de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden zou het eigenlijk

voor de hand liggen dat het percentage met een derlijke opleiding in de overige gemeenten het laagst zou zijn. In het algemeen zijn jongere bedrijfshoofden beter opgeleid. Andere factoren, als afstand tot scholen, van gebied tot gebied of van bedrijfstype tot bedrijfstype verschillende opvattingen over de te volgen opleiding, kunnen hier mede een rol spelen. Het belang van een goede opleiding moet in deze tijd, waarin de randvoorwaarden voor het agrarische bedrijf (bijvoorbeeld de milieuwetgeving) een groot aantal beperkingen inhouden en waarin een toenemend gebruik van allerlei informatie mogelijk en noodzakelijk wordt, niet worden onderschat.

3.9 Opvolging

Een indicatie voor de animo om bedrijven voort te zetten en daarmee van het toekomstperspectief dat men in de gebieden zelf ziet, vormt de opvolgingssituatie. Eens in de vier jaren wordt bij de metelling aan bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder, met een hoofdberoep in het bedrijf, gevraagd of er een opvolger is. De laatst beschikbare gegevens in dit opzicht zijn van 1988. De opvolger moet tenminste 16 jaar oud zijn.

Uit tabel 3.11 komt naar voren dat de animo om op te volgen, in 1988, in de overige gemeenten iets groter was dan in de beide groepen weidegemeenten. Veel groter zelfs als het andere bedrijfstypen dan het gespecialiseerde melkveebedrijf betreft. Op dat laatste bedrijfstype worden relatief de meeste opvolgers aangetroffen, vooral in beide groepen weidegemeenten. Opvallend is hoe in die beide groepen weidegemeenten, waar andere bedrijfstypen dan het melkveebedrijf verreweg in de minderheid zijn, de belangstelling voor opvolging op die weinig voorkomende bedrijfstypen zo gering is. In de veenweidegemeenten is die belangstelling bij de meeste andere typen zelfs nog opvallend geringer dan in de overige weidegemeenten. Het lijkt erop, dat in de weidegemeenten in het algemeen maar toch in het bijzonder in de veenweidegemeenten, de specialisatie op de melkveehouderij verder zal toenemen waardoor de produktiestructuur nog eenzijdiger wordt. Het zal interessant zijn om waar te nemen in hoeverre de invoering van de quotering in de melkveehouderij die tendens zou kunnen beïnvloeden.

3.10 Ontwikkelingen na 1984

In het jaar 1984 is de quotering van de af te leveren hoeveelheid melk in werking getreden. Per individueel bedrijf is, in het algemeen betrokken op de leveranties in 1983/84, bepaald hoeveel kg melk er mag worden afgeleverd. Over eventueel meer geleverde melk moet een fikse boete worden betaald. Wanneer een bedrijf geen leveringsrechten van andere bedrijven heeft bijge-

Tabel 3.11 Bedrijfstype en opvolgingssituatie in 1988 (hoofdberoepsbedrijven, bedrijfs hoofd 50 jaar en ouder)

Gemeenten	Bedrijfstype									
	melkvee >=80		melkvee 60-80		intens.veehoud.		overige veehoud.		overige	
	aantal	% met opv.	aantal	% met opv.	aantal	% met opv.	aantal	% met opv.	aantal	% met opv.
Veenweide	1698	56	173	43	77	25	352	16	149	32
Overige weide	3998	53	393	47	202	34	675	17	380	36
Overige	4443	58	1646	62	612	46	1991	33	7376	46
									2449	47
									5648	47
									16068	49

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Tabel 3.12 Ontwikkelingen tussen 1984 en 1987 op, in 1986, hoofdberoepsbedrijven met melkvee

Bedrijfstype Gemeenten	Aan- tal be- drij- ven	Gemiddeld aantal sbe per bedrijf voor									
		gehele bedrijf	melk- + jongvee	mestvee	ander *) grasvee	intensieve veehouderij	akkerbouw	akkerbouw	akkerbouw	akkerbouw	akkerbouw
		'84	'87	'84	'87	'84	'87	'84	'87	'84	'87
Melkveebedrijven >=80											
Veenweide	3287	184	166	154	131	0	1	2	3	3	5
Overige weide	7496	196	175	166	139	0	1	2	3	2	3
Overige	8405	189	171	156	132	1	2	2	3	3	5
Melkveebedr. 60-80%											
Veenweide	213	131	119	80	66	1	1	6	6	26	28
Overige weide	537	170	162	107	91	1	2	4	5	37	43
Overige	2180	174	167	111	93	2	3	3	3	31	36
Overige bedrijfstypen										12	15
Veenweide	119	109	104	35	26	2	2	7	8	47	48
Overige weide	274	141	139	50	38	3	3	6	6	57	63
Overige	1567	189	185	64	48	2	4	4	4	51	57
										38	42
										20	21

*) Paarden, schapen, geiten.
Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

kocht, geldt tot het jaar 1987/88 een korting tot 90,44% van de in 1983/84 afgeleverde hoeveelheid melk. Vanaf 1987/88 zijn weer verdere kortingen van kracht, waarvan een deel tijdelijk, maar die vallen buiten de onderzochte periode.

Door deze maatregelen zou de melkleverantie tussen 1984 en 1987 dus met een kleine 10% moeten zijn verminderd, als de strafheffing, die staat op leveringen boven de individuele quota wordt vermeden. Mede door de vrij spectaculaire stijging van de melkgift per koe (1984 alle in Nederland aan melkcontrole deelnemende bedrijven 5626 kg per jaar; 1987 6214 kg) zou het aantal koeien daarbij met nog eens 10% extra moeten zijn afgenomen. Die stijging van de melkgift is mede het gevolg van het opruimen van de minst produktieve dieren.

In het algemeen was er vóór 1983 sprake van een jarenlange groei van de melkveestapel in Nederland. Daardoor en door afname van het aantal bedrijven met melkkoeien, nam het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf jaarlijks met ongeveer twee toe (Van der Giessen e.a., 1985). Door de produktiebeperkende maatregelen is aan die groei een abrupt einde gekomen en moet het aantal melkkoeien in korte tijd drastisch worden verminderd. Dat betekent dat er in de melkveehouderij een belangrijke produktiecapaciteit moet vrijkomen: cultuurgrond, gebouwen, arbeid. De vraag is, hoe daarop zal worden gereageerd en of er verschillen in reactie bestaan tussen verschillende gebieden. Bijvoorbeeld de veenweidegemeenten, waar nauwelijks ander grondgebruik dan als grasland mogelijk is, en de overige gemeenten, waar ook andere vormen van grondgebruik plaatsvinden en misschien verder mogelijk zijn.

In het volgende wordt getracht na te gaan hoe de bedrijven, met name de melkveebedrijven, zich na invoering van de superheffing hebben gedragen. Daarbij moet worden bedacht dat een periode van drie jaar, tussen 1984 en 1987, bijzonder kort is om bedrijven in belangrijke mate aan te passen. En bovendien, dat de mogelijkheid om aanpassingen te doen, niet alleen afhangt van de grondsoort. De jarenlang opgetreden specialisatie in alle richtingen van land- en tuinbouw moet zowel op het gebied van de materiële toerusting (gebouwen, machines, etc.) als op het gebied van de geestelijke toerusting (de vakkennis van de ondernemers) beperkend hebben gewerkt op de mogelijkheid om van het gekozen produktiepatroon af te wijken.

De gegevens waarop het nu volgende is gebaseerd, zijn afkomstig van bedrijven die zowel in 1984 als in 1987 bestonden. De statistische verwerkingsmogelijkheden maken het echter niet mogelijk om agrarische bedrijven waarop in het laatste jaar (tussen 1986 en 1987) een verandering in de bedrijfsleiding of exploitatievorm (bijvoorbeeld naar een BV) is opgetreden te blijven volgen. Omdat dat slechts een zeer gering gedeelte van de bedrijven is, is dat nauwelijks een bezwaar te noemen. Gevolgd zijn bedrijven:

- van in 1984 hoofdberoep landbouwers met een produktieomvang van tenminste tien sbe, die in 1987 nog aanwezig zijn en voldoen aan hetzelfde omvangscriterium;
- waarop tussen 1984 en 1986 al of niet wijzigingen in de bedrijfsleiding (bijvoorbeeld overdracht, aangaan of ontbinden van een maatschap) of exploitatievorm hebben plaatsgevonden;
- waarop in ieder geval tussen 1986 en 1987 zulke wijzigingen niet hebben plaatsgevonden (dus onder de zelfde leiding en exploitatievorm zijn voortgezet);
- waarop tenslotte in 1984 tenminste één melkkoe aanwezig was.

In tabel 3.12 zijn deze bedrijven naar drie bedrijfstypen ingedeeld: twee typen melkveebedrijven (gespecialiseerde en minder gespecialiseerde) en bedrijven van een ander type. De tabel geeft weer hoeveel sbe er gemiddeld per bedrijf in een zestal produktietakken voorkomen, zowel in 1984 als in 1987. Het verschil tussen de optelsom van deze zes produktietakken en het aantal sbe voor het gehele bedrijf is het aantal sbe voor grasland. Dat is overal nagenoeg gelijk gebleven.

Nergens is op deze bedrijven, met in 1984 tenminste één melkkoe, de gemiddelde produktieomvang tussen 1984 en 1987 toegenomen. De mate, waarin de afname van het aantal sbe in de melkveehouderij onder invloed van de superheffing op deze bedrijven door toename van de omvang van andere produktietakken is gecompenseerd, verschilt vooral van type tot type, maar ook zijn er verschillen tussen de groepen gemeenten.

Terwijl de gemiddelde omvang in sbe van de melk- en jongveestapel bij de niet-melkveebedrijven (de overige bedrijfstypen in de tabel) relatief sterker is afgenomen - overal zo'n 25% - dan bij de beide typen melkveebedrijven - 15% à 17% - is de gemiddelde totale produktieomvang van eerstgenoemde bedrijven gemiddeld nauwelijks verminderd. Vooral bij de gespecialiseerde melkveebedrijven, waar de melkveehouderij vanzelfsprekend zowel absoluut als relatief gezien van veel groter belang is, is de gemiddelde bedrijfsomvang sterk teruggelopen en konden andere produktietakken slechts een bescheiden deel van het verlies goedmaken, in het algemeen minder dan een kwart. Ook bij de minder gespecialiseerde melkveebedrijven (met in 1984 60 tot 80% van de produktieomvang in de melkveehouderij) is de gemiddelde produktieomvang behoorlijk afgenomen; met name in de veenweidegemeenten is van enige compensatie door groei van andere produktietakken nauwelijks sprake geweest. In de beide andere groepen gemeenten werd bij bedrijven van dit type tenminste de helft van het verlies in sbe in de melkveehouderij weer door andere produktietakken vervangen. Bij alle bedrijfstypen in de tabel is in de veenweidegemeenten sprake van een relatief geringer groei van andere produktietakken dan in de beide andere groepen gemeenten. Dat betekent een relatieve achteruitgang van de produktieomvang, en dus van de werkgelegenheid, in veenweidegemeenten.

Uit de cijfers in tabel 3.12 kan worden afgeleid dat eigenlijk in alle andere produktietakken dan de melkveehouderij wel

enige groei is opgetreden tussen 1984 en 1987; in absolute zin het sterkst bij produktietakken die al behoorlijk vertegenwoordigd waren. Met name bij de intensieve veehouderij. Maar ontwikkelingen in een specifieke richting tekenden zich - nog? - niet af.

Nadien is nog een vergelijking gemaakt tussen de situatie in 1984 en 1989 van bedrijven die over die periode konden worden gevolgd. Een probleem is daarbij dat in sommige veenweidegebieden een gemeentelijke herindeling heeft plaatsgevonden, waardoor een deel van de bedrijven niet was te volgen. De uitkomsten zijn vergelijkbaar met de hier naar voren gebrachte. De groei van de intensieve veehouderij lijkt echter in de veenweidegemeenten te zijn omgeslagen in een afname; in de overige weidegemeenten is er gemiddeld van geen groei meer sprake en in de overige gemeenten is de groei zwakker dan in de periode 1984-1987. Het ziet er naar uit dat de varkenshouderij in de onderzochte gemeenten geen of slechts een geringe rol speelt ter compensatie van verlies aan productieomvang in de melkveehouderij door de superheffing.

Er is een grote verscheidenheid waar te nemen in de ontwikkeling van het aantal melkkoeien op de individuele bedrijven na invoering van de superheffing. Tabel 3.13, die betrekking heeft op de zelfde bedrijven als de vorige tabel (1984 hoofdberoepsbedrijf met tenminste één melkkoe), geeft daarvan voor de ver-

Tabel 3.13 Procentuele verdeling van de bedrijven naar ontwikkeling aantal melkkoeien per bedrijf 1984-1987; hoofdberoepsbedrijven met in 1984 minstens één melkkoe

Verandering aantal melkkoeien per bedrijf	Gemeenten		
	veenweide	overige weide	overige

Afname met			
100%	4,8	4,6	7,9
50-100%	2,8	3,2	3,0
30- 50%	7,1	7,8	7,4
20- 30%	17,2	18,7	17,1
10- 20%	29,0	30,0	27,4
5- 10%	12,7	12,1	12,0
Minder dan 5% toe- of afname	16,4	14,8	15,5
Toename met			
5- 10%	3,1	2,6	3,0
10- 20%	3,4	3,0	2,9
20% e.m.	3,6	3,4	3,9

Totaal	100	100	100
Totaal aantal	3619	8307	12152

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

schillende groepen gemeenten een beeld. Een vermindering van het aantal melkkoeien met een percentage tussen de 10% en 30% (de al eerdergenoemde 20% met een ruime marge aan weerszijden) heeft op zo'n 40% van de bedrijven plaatsgevonden. Vergroting van het aantal koeien met tenminste 5% kwam op zo'n 10% van de bedrijven voor. Het enige verschil tussen de drie groepen gemeenten is, dat in de overige gemeenten meer bedrijven alle melkvee hebben afgestoten dan in de beide groepen weidegemeenten. Een relatief groter aantal bedrijven met een klein aantal melkkoeien alsmede meer mogelijkheden om op andere produktietakken over te schakelen, zal hier in de overige gemeenten aan hebben bijgedragen.

Interessant is, nog steeds bij de zelfde groep bedrijven, om te zien hoe het bedrijven met en zonder ligboxenstal (in 1984) is vergaan. De bedrijven met een ligboxenstal hebben ook in 1987 bijna zonder uitzondering nog melkkoeien; van de bedrijven zonder ligboxenstal heeft in 1987 7% (beide groepen weidegemeenten) tot 12% (overige gemeenten) geen melkkoeien meer. Het percentage

Tabel 3.14 *Ontwikkelingen 1984-1987 op hoofdberoepsbedrijven met in 1984 minstens één melkkoe, naar staltype*

Gemeenten	In 1984 met ligboxenstal		In 1984 zonder ligboxenstal	
	met in 1987 > = 1 melkkoe			
	in procenten van 1984		in procenten van 1984	
	bedrijven	melkkoeien	bedrijven	melkkoeien
Veenweide	100	85	93	86
Ov. weide	99	85	93	84
Overige	99	85	88	82

Bron: CBS-meetelling, LEI-bewerking.

melkkoeien in 1987, uitgaande van de situatie in 1984, is op de bedrijven die melkkoeien zijn blijven houden, nauwelijks afhankelijk van het staltype en bedraagt ongeveer 85 (tabel 3.14).

4. De verschillende veenweidegebieden onderling vergeleken

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een vergelijking gemaakt tussen een tiental veenweidegebieden, die te zamen de in het vorige hoofdstuk onderscheiden groep veenweidegemeenten vormen. De gemeenten liggen verspreid over vijf provincies: Friesland, Overijssel, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. Om redenen van geografische en agrarisch-structurele aard zijn binnen de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland nog enkele deelgebieden onderscheiden.

4.2 Indeling in deelgebieden

De criteria, op basis waarvan gemeenten tot de groep veenweidegemeenten worden gerekend, zijn genoemd in paragraaf 2.2. In Noord-Holland lag in ieder geval een tweedeling op geografische gronden voor de hand van de in die provincie liggende veenweidegemeenten: Waterland ten noorden van het Noordzeekanaal en 't Gein ten zuiden van Amsterdam. Binnen het gebied Waterland bestaan er echter zulke grote structurele verschillen, dat is besloten dit gebied in drieën te delen. Het gebied Waterland-Midden, dat wordt gekenmerkt door grote waterrijkdom en waar een groot deel van de landerijen slechts varende is te bereiken, en de daar ten westen en oosten van gelegen deelgebieden: hier Waterland-West en Waterland-Oost genoemd.

In Zuid-Holland vormen een aantal gemeenten in de Krimpenerwaard en een aantal gemeenten in de Alblasserwaard afgeronde geografische gebieden, waartussen bovendien kenmerkende agrarisch-structurele verschillen bestaan. Daarnaast komen in Zuid-Holland nog een aantal verspreid liggende veenweidegemeenten voor, waarvoor noch geografische noch structurele redenen aanwezig waren om ze afzonderlijk of in clusters te onderscheiden. Deze gemeenten worden te zamen Zuid-Holland West en Midden genoemd.

Ook in Utrecht liggen de veenweidegemeenten wat verspreid en konden er geen aanknopingspunten worden gevonden voor het onderscheiden van afzonderlijke gebieden.

Op deze manier worden dus tien veenweidegebieden onderscheiden waarvan de agrarische structuur en de ontwikkelingen die daar in plaatsvinden in het hierna volgende aan de orde komen. Een overzicht van de onderscheiden gebieden en de gemeenten die er in voorkomen, is opgenomen in bijlage 2.

Eerst volgt een behandeling per onderwerp. In hoofdstuk 5 worden nog eens de voornaamste of bijzondere kenmerken per gebied samengevat om een beter overzicht mogelijk te maken.

Figuur 4.1 Tien veenweidegebieden

4.3 Hoofdberoep en bedrijfstype

In 1978 liep het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven uiteen van 8% in de Friese veenweidegemeenten tot 16% in de Alblasserwaard. In de meeste gebieden lag het blijkens tabel 4.1 rond de 14%. In de jaren daarna zijn de percentages niet-hoofdberoepsbedrijven veel sterker uiteen gaan lopen: van 10% in 1987 in Overijssel tot 29% in Waterland-Midden. Met name in de drie deelgebieden van Waterland, maar ook in de veenweidegemeenten van Utrecht, is het percentage tussen 1978 en 1987 sterk toegenomen.

Tabel 4.1 Percentage niet-hoofdberoepsbedrijven

Gebied	Jaar		
	1978	1984	1987
Friesland	8	15	15
Overijssel	9	11	10
Utrecht	11	19	19
N-H Waterland-West	14	20	23
Waterland-Midden	15	26	29
Waterland-Oost	13	18	21
't Gein	15	18	13
Z-H West, Midden	14	15	16
Krimpenerwaard	14	13	14
Alblasserwaard	16	19	16

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

In het algemeen zijn niet-hoofdberoepsbedrijven gering van omvang (zie paragraaf 3.2) en wordt er een extensief gebruik van de grond gemaakt. Het voorkomen van veel niet-hoofdberoepsbedrijven wijst in het algemeen niet op een sterke agrarische structuur, gelet op de geringe omvang, de geringe moderniteit van de inrichting en continueringperspectieven van deze bedrijven. Toch kan er mogelijk ook een positieve invloed van uitgaan. Met name in gebieden waar om allerlei redenen (bijvoorbeeld weidevogelgebieden) een duurzaam agrarisch gebruik van de grond gewenst is, maar waar de produktie-eenheden te klein zijn (of door de quotering in de melkveehouderij zijn geworden, terwijl alternatieven ontbreken) om een volwaardig inkomen op te behalen. Andere werkzaamheden, hetzij in de vorm van een ander hoofdberoep, hetzij als nevenberoep naast het agrarische bedrijf, kunnen dan een aanvullend inkomen opleveren.

Het percentage onder de niet-hoofdberoepsbedrijfshoofden, dat heeft opgegeven "rustend" te zijn (gepensioneerden, arbeidsongeschikten, etcetera, al of niet na een werkzame periode als

landbouwer) varieert sterk. Het was minder dan 10% (1985) in 't Gein (7) en de Krimpenerwaard (6); tussen 10% en 20% in Waterland-Oost (14) en Zuid-Holland West, Midden (11); tussen 20% en 30% in Overijssel (22), Waterland-West (24), Waterland-Midden (21), de Alblasserwaard (27); en boven 40% in Friesland (45), Utrecht (43). Uit het ter beschikking staande materiaal is voor deze grote verschillen geen verklaring af te leiden. Omdat toch een beperkt deel van de bedrijfshoofden op de niet-hoofdberoepsbedrijven tot de groep "rustenden" zegt te behoren, kan niet worden gesteld dat de niet-hoofdberoepsbedrijven in het algemeen als "aflopend" kunnen worden beschouwd omdat de bedrijfshoofden ze binnenkort geheel zullen beëindigen. Dat wordt bevestigd door de leeftijdsopbouw. In 1987 was in de helft van de onderscheiden gebieden tenminste 40% van deze bedrijfshoofden jonger dan 50 jaar. Slechts in twee gebieden lag het vergelijkbare percentage beneden 30%: in Utrecht (29,1%) en in Waterland-Midden (28,9%).

Er blijkt geen aanwijsbaar verband te bestaan tussen het percentage bedrijfshoofden met een hoofdberoep in de landbouw, dat zegt nog een nevenberoep te hebben (in 1985) en het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven (in 1984) in de verschillende gebieden. Nergens had 10% van de hoofdberoepsgroep een nevenberoep. Het percentage met een nevenberoep was het hoogst in Overijssel (9,6%) en Utrecht (9,4%) en het laagst in Friesland (2,3%).

Tabel 4.2 Hoofdberoepsbedrijven naar type, in 1987

Gebied	Percentage bedrijven van het type					Aantal be- drijven
	melkveehouderij		int.	ov.	akker-/	
	>=80%	60-80%	vee- houd.	vee- houd.	tuinb., comb.	
Friesland	87	3	5	4	1	384
Overijssel	82	3	3	11	1	520
Utrecht	76	8	5	9	3	530
NH Waterland-W	60	4	1	14	20	294
Waterland-M	70	9	1	18	1	142
Waterland-O	73	8	1	17	0	284
't Gein	59	6	5	15	15	327
ZH West, Midden	57	8	6	11	18	795
Krimpenerwaard	67	10	8	10	6	652
Alblasserwaard	86	4	2	5	3	615

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

In alle onderscheiden veenweidegebieden is het melkveebedrijf zeer duidelijk het meest voorkomende bedrijfstype. Toch blijkt uit tabel 4.2 dat het percentage melkveebedrijven nog

uiteenloopt van + 65 (Waterland-West, 't Gein, Zuid-Holland West en Midden) tot 90 (Friesland, Alblasserwaard). Bedrijven die niet tot één of ander type veehouderijbedrijf behoren, komen juist voor in de gebieden waar de melkveebedrijven zo'n 65% van het totaal uitmaken; hoofdzakelijk zijn dat tuinbouwbedrijven.

In de Noordhollandse veenweidegebieden valt het relatief hoge percentage bedrijven op van het type overige veehouderij. Daaronder komen bedrijven voor met een combinatie van melkvee en varkens, maar ook met mestvee en/of schapen. In het algemeen duidt het voorkomen van dergelijke bedrijven op een zwakke agrarische structuur: dikwijls zijn het vrij extensief gevoerde bedrijven van geringe omvang, met een bedrijfshoofd op leeftijd zonder opvolger.

Bij een vergelijking met overeenkomstige gegevens uit 1978 en 1984 blijkt, dat met name tussen 1978 en 1984 het percentage melkveebedrijven met 60 tot 80% van de productieomvang in deze tak, in veel gebieden met de helft verminderde. Dat ging in die gebieden gepaard met een substantiële stijging van het percentage gespecialiseerde melkveebedrijven: in Waterland-Midden van 62% naar 79%, in Waterland-Oost van 59% tot 81% en in de Krimpenerwaard van 60% naar 71%. Alleen in Friesland, Overijssel, 't Gein en de Alblasserwaard (met uitzondering van 't Gein in 1978 al de sterkst gespecialiseerde melkveehouderijgebieden), nam het percentage gespecialiseerde melkveebedrijven met minder dan 10 toe. Het percentage overige veehouderijbedrijven nam tussen 1978 en 1984 overal af, maar in minder sterke mate dan de niet-gespecialiseerde melkveebedrijven.

Na 1984 is het percentage gespecialiseerde melkveebedrijven, onder invloed van de quotering, overal gedaald. Met name het percentage overige veehouderijbedrijven nam in die periode toe.

4.4 Bedrijfsoppervlakte van melkveebedrijven en veedichtheid

In drie gebieden is (tabel 4.3) meer dan de helft van de melkveebedrijven kleiner dan 20 ha: Utrecht (51%), Zuid-Holland West en Midden (53%) en de Krimpenerwaard (62%). Daarom is in die gebieden de gemiddelde bedrijfsoppervlakte relatief klein. Omdat in 't Gein het hoogste percentage bedrijven beneden 10 ha voorkomt, kan ook dit gebied tot de groep met een gemiddeld kleine bedrijfsoppervlakte worden gerekend. Bedrijven met oppervlakte van 20 ha of groter zijn het sterkst vertegenwoordigd in Friesland (90%), Waterland-West (77%) en Waterland-Oost (69%).

Door verschillen in veedichtheid behoeft een geringe oppervlakte niet altijd gepaard te gaan met een geringe productieomvang. De hoogste veedichtheid, uitgedrukt in berekende diereenheden per hectare grasland en voedergras, wordt (op melkveebedrijven; tabel 4.3) in 1987 zowel als in 1984 en 1978 aangetroffen in de veenweidegemeenten in het Westen en Midden van Zuid-Holland. Gevolgd door de veenweidegemeenten in Utrecht, de Krimpenerwaard

en de Alblasserwaard. De geringste veedichtheid wordt in Waterland aangetroffen, met name in het gebied Waterland-Midden. Ten opzichte van 1978 is eigenlijk alleen de positie van de Alblasserwaard veranderd, met een relatief sterke toename van de veedichtheid, en 't Gein, met een relatief geringe toename; beide tussen 1978 en 1984.

Tabel 4.3 Oppervlakte en veedichtheid; hoofdberoepsmelkveebedrijven 1987

Gebied	Percentage bedrijven met een oppervlakte van				Gemiddelde oppervlakte (ha)	Bde *) per ha voederoppervlakte
	<10 ha	10-20 ha	20-30 ha	>=30 ha		
Friesland	1	9	31	59	33,7	2,39
Overijssel	4	32	39	24	24,5	2,37
Utrecht	5	46	33	15	21,4	2,58
NH Waterland-W	4	19	41	36	28,0	2,19
Waterland-M	4	41	31	24	22,2	1,92
Waterland-O	3	29	36	33	26,5	2,21
't Gein	16	27	38	19	21,2	2,34
ZH West, Midden	12	41	35	12	20,0	2,73
Krimpenerw.	15	47	28	10	18,7	2,58
Alblasserw.	7	35	39	19	23,2	2,51

*) Berekende diereenheden.

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Overall is, ten opzichte van 1978, de veedichtheid in de melkveehouderij gedaald, terwijl tussen 1978 en 1984 juist een toename optrad. Voor gebieden met een hoge veedichtheid, waar dikwijls ruwvoer moest worden aangekocht, kan verlaging van de veebezetting per hectare gras en voedergewas onder invloed van de superheffing een relatief kostenvoordeel betekenen. Voor de bedrijven in die gebieden die door levering van gras op stam of inscharing van vee hun grasland ter beschikking stelden (dikwijls van het type overige veehouderijbedrijven), betekent deze ontwikkeling een derving van inkomsten. In dit verband is het interessant dat het aantal bedrijven dat in beginsel dit soort activiteiten zou kunnen bedrijven, sterk is uitgebreid. Wanneer namelijk bedrijven van hoofdberoep agrariërs (in 1984) over de periode 1984-1987 worden gevolgd, dan blijken onder de bedrijven die ook in 1987 nog aanwezig zijn, drie maal zoveel graslandbedrijven voor te komen als in 1984. Graslandbedrijven zijn bedrijven waarvan het grasland 60-100% van de totale productieomvang uitmaakt. Hun aantal is van 150 (van de in totaal 4924 bedrijven die in

1987 nog bestonden) toegenomen tot 454. In de gebieden met een relatief intensief graslandgebruik - Utrecht, Zuid-Holland - van 65 tot 199; in de andere gebieden - Friesland, Overijssel, Noord-Holland - van 85 tot 255. In beide groepen gebieden precies drie maal zoveel als in 1984. Relatief belangrijk is de toevloed van deze bedrijven uit de mestveebedrijven en andere minder op de melkveehouderij gespecialiseerde bedrijven met grasland. Het relatieve aandeel van graslandbedrijven in de over de periode 1984-1987 gevolgde bedrijven nam toe van 2,3% tot 7,1% in de gebieden met een intensiever graslandgebruik en van 4,0% tot 12,0% in de andere gebieden. Daarbij is niet nagegaan of ze in 1987 nog tot de hoofdberoepsgroep behoren. Door vermindering van het aandeel melk- en jongvee onder invloed van de superheffing zullen er met name op bedrijven waar deze tak te zamen met andere produktietakken aanwezig is, nog wel meer typeveranderingen plaatsvinden. Grote verschuivingen in de produktiestructuur behoeven daar niet voor nodig te zijn: het gaat om het overschrijden van bepaalde grenzen (als het aandeel van een produktietak in de totale produktieomvang van een bedrijf bijvoorbeeld van 61% naar 59% verschuift, kan het bedrijf tot een ander type zijn gaan behoren).

Samenvattend kan worden opgemerkt dat met name in die veenweidegebieden waar de bedrijfsoppervlakte relatief klein is, een dichte veebezetting aanwezig is. Ten opzichte van gebieden met een minder dichte veebezetting - met name Waterland - kan de onder invloed van de superheffing optredende extensivering van het graslandgebruik relatieve kostenvoordelen opleveren voor melkveebedrijven in gebieden met een intensief grondgebruik. Met name omdat ook in die gebieden het aantal graslandbedrijven, met naar verwachting een overschot aan ruwvoer, is toegenomen.

4.5 Bedrijven met melkkoeien en aantal melkkoeien

In het ene veenweidegebied blijkt het aantal bedrijven met melkkoeien en het aantal melkkoeien zich heel anders te ontwikkelen dan in het andere. Zie tabel 4.4. In Friesland en in Zuid-Holland kunnen de cijfers enigszins zijn beïnvloed door tussen 1978 en 1987 opgetreden gemeentelijke herindelingen, waarbij beperkte grenswijzigingen zijn opgetreden.

Opvallend is de relatief sterke afname van het aantal bedrijven met melkkoeien in Waterland. Doordat in Waterland-West en -Oost het aantal koeien gemiddeld veel minder sterk afnam, kon het gemiddeld aantal koeien per bedrijf er relatief sterker toenemen dan elders. Dat laatste geldt in mindere mate ook voor Waterland-Midden, waar zowel het aantal bedrijven als het aantal koeien het sterkste terugliep, maar waar toch een aanzienlijk verschil in afnametempo bleef bestaan. In de Alblasserwaard was het met name de relatief sterke groei tussen 1978 en 1984 van het aantal melkkoeien, waardoor het gemiddeld aantal koeien per bedrijf meer dan in een aantal andere gebieden is toegenomen.

Het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf varieert van nog geen 30 in Waterland-Midden tot ruim 64 in Friesland. Behalve in Waterland-Midden is het gemiddelde ook laag in 't Gein en in de Krimpenerwaard. Een laag gemiddelde wijst op veel kleine bedrijven.

Tabel 4.4 Ontwikkelingen in het aantal bedrijven met koeien en melkkoeien; hoofdberoep

Gebied	Bedr. met koeien (1978=100)		Aantal koeien (1978=100)		Koeien gemiddeld per bedrijf		
	1984	1987	1984	1987	aantal 1987	(1978=100) 1984	1987
Friesland	90	86	115	95	64,4	128	111
Overijssel	87	81	108	89	43,7	124	110
Utrecht	82	77	104	88	43,4	126	115
NH Waterl.-W.	75	65	103	86	44,5	137	133
Waterl.-M.	74	63	94	78	29,7	128	123
Waterl.-O.	80	70	108	87	41,0	134	125
't Gein	85	79	106	87	36,5	124	110
ZH West, Midden	84	76	102	86	41,0	121	113
Krimpenerw.	85	79	107	94	37,8	126	118
Alblasserw.	83	78	114	97	46,0	138	124

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

4.6 Produktieomvang per bedrijf en per arbeidskracht

Uit de gegevens over de bedrijfsoppervlaktestructuur van melkveebedrijven en over het gemiddeld aantal melkkoeien is reeds duidelijk geworden dat er grote verschillen tussen de veenweidegebieden moeten bestaan voor wat betreft de produktieomvang van deze bedrijven.

Met, blijkens tabel 4.5, zeer weinig kleinere bedrijven en verhoudingsgewijs zeer veel grotere, hebben de Friese veenweidegemeenten de sterkste structuur. Daar heeft slechts 10% van de melkveebedrijven een produktieomvang van minder dan 130 sbe en is bijna driekwart 190 sbe of groter. Het andere uiterste wordt gevormd door Waterland-Midden, waar meer dan de helft kleiner is dan 130 sbe en slechts één op de vijf een omvang heeft van ten minste 190 sbe. Ook in 't Gein en de Krimpenerwaard komen verhoudingsgewijs veel kleine en minder grote bedrijven voor in vergelijking met andere veenweidegebieden.

Van de hoofdberoepsbedrijven van andere typen dan het melkveehouderijbedrijf zijn er méér kleiner dan 130 sbe dan van de melkveebedrijven. Gemiddeld is 73% kleiner dan 130 sbe. Ook waar

een aantal tuinbouwbedrijven voorkomt is dit het geval: Waterland-West met 67% van de bedrijven die niet tot het type melkveehouderij behoren kleiner dan 130 sbe, 't Gein met 82%, Zuid-Holland West en Midden met 61%. In de veenweidegebieden, die echte melkveehouderijgebieden zijn, blijken bedrijven van andere typen in het algemeen niet goed tot ontwikkeling te zijn gekomen.

Tabel 4.5 *Productieomvangstructuur van melkveebedrijven (hoofdberoep) in 1987*

Gebied	Percentage bedrijven met een productieomvang van				Gemiddelde omvang (sbe)
	< 70 sbe	70-130 sbe	130-190 sbe	>=190 sbe	
Friesland	2	8	18	72	261
Overijssel	6	22	35	37	182
Utrecht	4	23	34	39	177
NH Waterland-West	5	20	29	46	194
Waterland-Midden	11	40	28	21	139
Waterland-Oost	3	27	32	38	184
't Gein	17	18	29	35	157
ZH West, Midden	8	19	36	37	174
Krimpenerwaard	10	27	31	32	161
Alblasserwaard	6	22	32	39	185

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Ondanks de invloed van de superheffing is de gemiddelde productieomvang van melkveebedrijven in 1987 overal met minstens 20% toegenomen ten opzichte van 1978. De toename was het sterkst in de drie deelgebieden van Waterland (West +43%, Midden +34%, Oost +36%) en in de Alblasserwaard; het zwakst in de veenweidegemeenten in het Westen en Midden van Zuid-Holland (+20%). Relatief sterk en relatief zwak waren in 1978 de zelfde gebieden als in 1987. Dergelijke posities laten zich blijkbaar niet snel veranderen. De positie van Waterland-West is het sterkst verbeterd.

In paragraaf 3.5 is opgemerkt dat de continuïteit van melkveebedrijven met een omvang beneden zo'n 158 sbe op den duur niet verzekerd is, omdat in het algemeen een te gering deel van het bedrijfsvermogen kan worden gereserveerd. Daar is gebleken dat in veenweidegemeenten, overige weidegemeenten en overige gemeenten zo ongeveer 45% van de gespecialiseerde melkveebedrijven in 1986 kleiner is dan 158 sbe. In 1987 blijkt, van de hoofdberoepsbedrijven van het overeenkomstige type, in de helft van de veenweidegebieden, tussen de 40% en 45% kleiner te zijn dan 158 sbe. Verhoudingsgewijs veel minder in Friesland (16,5%), meer in

't Gein (49,0%) en de Krimpenerwaard (50,9%) en véél meer in Waterland-Midden (60,0%). Wordt gekeken naar alle veehouderij-bedrijven, dan stijgen overal deze percentages, in 't Gein zelfs tot 63,8. Te verwachten is dat in de loop van de jaren het aantal bedrijven in de veenweidegemeenten nog aanmerkelijk zal afnemen. Het minst sterk in Friesland, het sterkst in Waterland-Midden en 't Gein. In de Krimpenerwaard en Waterland-Oost meer dan gemiddeld, in de Alblasserwaard en Utrecht mogelijk iets minder.

Tabel 4.6 Produktieomvang en arbeidsproductiviteit: melkvee-bedrijven (hoofdberoep, 1986)

Gebied	Gemiddelde omvang in sbe	Gemidd. aant. vaste mannel. arbeidskr.	Sbe gemidd. per vaste mnl. arb.kr.
Friesland	254	1,49	170
Overijssel	175	1,30	134
Utrecht	171	1,38	124
NH Waterland-West	176	1,38	128
Waterland-Midden	125	1,30	96
Waterland-Oost	164	1,34	122
't Gein	148	1,32	113
ZH West, Midden	168	1,32	128
Krimpenerwaard	155	1,24	125
Alblasserwaard	177	1,32	134

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Voor een goed inzicht in verschillen en overeenkomsten tussen de gebieden is het ook van belang te letten op de arbeidsbezetting op de bedrijven. In tabel 4.6 is daarvoor als kengetal genomen het aantal vaste (regelmatig het gehele jaar door werkzaam, tenminste 20 uur per week) mannelijke arbeidskrachten. Op de melkveebedrijven loopt het gemiddeld aantal sbe per bedrijf veel sterker uiteen dan het gemiddeld aantal vaste mannelijke arbeidskrachten. Dat heeft tot gevolg dat in die gebieden waar veel kleine bedrijven voorkomen en waar de gemiddelde bedrijfsomvang dientengevolge relatief klein is, het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht (een indicator voor de arbeidsproductiviteit) ook gering is. De Krimpenerwaard vormt hierop enigszins een uitzondering. Daar is zowel in 1978, in 1984 als in 1986 de arbeidsbezetting relatief laag, waardoor het aantal sbe per vaste mannelijke arbeidskracht wordt opgetrokken tot een vergelijkbaar niveau met verschillende andere gebieden.

4.7 Verkaveling

De gegevens over de verkaveling zijn beperkt tot de (hoofdberoeps)melkveebedrijven. Allereerst het aantal kavels per bedrijf. Van gebied tot gebied bestaan er grote verschillen tussen de verdeling van de melkveebedrijven naar het aantal kavels. Het percentage éénkavelbedrijven loopt uiteen van 45 in Utrecht tot 18 in de Krimpenerwaard (zie tabel 4.7). In een aantal gebieden is het ten opzichte van 1983 nogal wat afgenomen, met name in Utrecht (van 52 naar 45), in Waterland-Midden (van 30 naar 25), in Waterland-Oost (van 34 naar 21), in 't Gein (van 39 naar 29) en in Zuid-Holland West en Midden (van 40 naar 34). Daartegenover staat een toename van 22 naar 40 in de Alblasserwaard als gevolg van een ruilverkaveling. Uitgesproken slecht is de situatie in Waterland-Midden, waar 29% van de betrokken bedrijven zeven of meer kavels heeft.

Een blik op de kaart met de stand van de landinrichting in Nederland (Landinrichtingsdienst, 1988) leert dat in de betrokken veenweidegemeenten nog maar op beperkte schaal landinrichtingswerken (ruilverkavelingen) zijn voltooid. Dat is vooral het geval in de Friese en Overijsselse veenweidegemeenten. In die provincies zijn bovendien een aantal ruilverkavelingen in voorbereiding (Echtener- en Groote Veenpolder) of uitvoering (Giethoorn-Wanneperveen, Mastenbroek).

Van de Noordhollandse veenweidegebieden is een deel (Zeevang in Waterland-Oost) reeds verkaveld. Waterland-West en Waterland-Midden liggen grotendeels in ruilverkavelingen in uitvoering (Eilandspolder, Waterland) en 't Gein in de herinrichting Amstelland in voorbereiding.

Tabel 4.7 Percentage hoofdberoepsmelkveebedrijven van minstens één ha naar aantal kavels, 1988

Gebied	Percentage bedrijven met ... kavel(s)				
	1	2	3	4-6	7 en meer
Friesland	22	33	22	21	2
Overijssel	22	26	20	22	10
Utrecht	45	32	15	8	0
NH Waterland-West	23	22	22	21	11
Waterland-Midden	25	20	13	13	29
Waterland-Oost	21	26	18	24	10
't Gein	29	30	27	13	1
ZH West, Midden	34	31	18	16	1
Krimpenerwaard	18	23	22	25	12
Alblasserwaard	40	36	15	9	1

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

In Zuid-Holland West en Midden zijn van belang de ruilverkaveling in uitvoering Rijnstreek-Zuid en de herinrichtingen in voorbereiding Bodegraven-Noord, Driebruggen en Leidschendam-Nootdorp en Oude Leede. In de Krimpenerwaard is de gelijknamige herinrichting in voorbereiding, in de Alblasserwaard de gelijknamige ruilverkaveling in uitvoering.

De Utrechtse veenweidegemeenten zijn in dit opzicht wat minder goed bedeeld; van de gemeenten Kockengen en Zegveld is een groot deel verkaveld, de gemeente Wilnis ligt in de ruilverkaveling in uitvoering Oukoop-Kortrijk. Zoals gezegd, de Utrechtse veenweidegemeenten hebben verreweg het grootste percentage één- en tweekavelbedrijven.

In de toekomst zal dus een belangrijk deel van de in dit onderzoek betrokken veenweidegebieden opnieuw zijn ingericht. Alleen is met de voorbereiding en uitvoering van dergelijke ingrepen in het algemeen zeer veel tijd gemoeid. In die tijd kan het aantal agrarische bedrijven best met een derde zijn verminderd. Vooral zolang aan de verwerving van bepaalde rechten (bijvoorbeeld het leveren van melk) verwerving van grond is gekoppeld, zijn er krachten werkzaam die een deel van de resultaten van landinrichtingswerken weer te niet doen. Dat blijkt wel uit de genoemde ontwikkelingen tussen 1983 en 1988.

Reeds eerder is erop gewezen dat het in de melkveehouderij, wil die op moderne leest geschoeid zijn, van belang is dat een zo groot mogelijk deel van de oppervlakte van het bedrijf rondom de bedrijfsgebouwen ligt. De verdeling van de melkveebedrijven (hoofdberoep) naar het criterium oppervlakte van de huiskavel in procenten van de totale bedrijfsoppervlakte, blijkt uit tabel 4.8. Voor een doelmatige bedrijfsvoering zou tenminste twee derde van de landerijen om de bedrijfsgebouwen moeten liggen.

Tabel 4.8 Melkveebedrijven van minstens één ha naar percentage huiskavel in 1988 (hoofdberoep)

Gebied	Percentage bedrijven met huiskavel ...% van bedrijfsoppervlakte				
	80 e.m.	60-80	40-60	20-40	kl. dan 20
Friesland	41	21	18	11	9
Overijssel	41	18	16	11	14
Utrecht	60	20	12	5	4
NH Waterland-West	36	12	17	13	22
Waterland-Midden	27	13	12	9	40
Waterland-Oost	31	19	19	13	19
't Gein	41	18	17	13	11
ZH West Midden	49	18	14	9	10
Krimpenerwaard	31	16	19	16	18
Alblasserwaard	62	15	9	5	9

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

In Utrecht en de Alblasserwaard voldoet zo ongeveer driekwart van de melkveebedrijven aan dit criterium. Een veel minder goede indruk maken in dit opzicht Waterland-Midden, Waterland-Oost en de Krimpenerwaard. In Waterland-Midden heeft 40% van de melkveebedrijven een huiskavel die minder dan een vijfde van de totale bedrijfsoppervlakte in beslag neemt.

Ten opzichte van 1978 is er nogal wat veranderd. Zo is op de Alblasserwaard na in alle gebieden het percentage bedrijven waarvan de huiskavel tenminste 80% van de totale bedrijfsoppervlakte uitmaakte, achteruitgegaan. In Friesland (van 55% naar 41%) en Waterland-Oost (van 44% naar 31%) zelfs flink. In de Alblasserwaard, in 1978 met 31% het laagst, is het onder invloed van de recente ruilverkaveling verdubbeld. Bepaalde verbeteringen, die door landinrichtingswerken tot stand komen, blijken, door de structurele ontwikkelingen tot uiting komend in de voortdurende vermindering van het aantal agrarische bedrijven, weer een deel van hun effect te verliezen.

4.8 Staltype

Het percentage bedrijven met melkkoeien dat in 1988 over een ligboxenstal beschikte, loopt uiteen van 62 in Friesland tot 23 in de Krimpenerwaard en Waterland-Midden. Wat daarbij - in tabel 4.9 - opvalt, is het verschil in de mate waarin het aantal moderne bedrijfsgebouwen in die gebieden sedert 1978 is toegenomen. Dit varieert van 44% in Waterland-Midden tot 179% in de

Tabel 4.9 Bedrijven met loopstal (1978) of ligboxenstal (1988) met minstens één melkkoe (hoofdberoeps)

	Totaal		Index (1978= 100)	In procenten		% van bedrijven met in 1988	
	1978	1988		1978	1988	40-70 koeien	>= 70 koeien
Friesland	127	210	165	32	62	60	94
Overijssel	113	203	180	20	45	70	92
Utrecht	135	234	173	23	52	79	92
NH Waterl.-W	43	84	195	14	42	74	100
Waterl.-M	18	26	144	9	23	54	100
Waterl.-O	55	88	160	16	38	71	88
't Gein	56	83	148	20	40	68	87
ZH West,Midden	123	214	174	17	41	59	85
Krimpenerw.	42	117	279	6	23	42	74
Alblasserw.	125	242	194	17	44	68	91

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Krimpenerwaard, typisch genoeg de beide gebieden met in 1988 het geringste percentage ligboxenstallen.

Op de bouw van moderne stallen zijn een groot aantal factoren van invloed. Zo heeft de sterke groei van de melkveestapel op bedrijven op de zandgronden in het Oosten en Zuiden van het land geleid tot een grote bouwactiviteit in een tijd dat het in andere gebieden nog zo snel niet ging. Ook de eigendom/pachtverhouding van grond en gebouwen is in dit opzicht van betekenis: er moesten nieuwe wegen worden gevonden om op pachtbedrijven de bouw van nieuwe stallen van de grond te krijgen omdat in het algemeen de bereidheid daartoe bij de verpachters gering was. Daarnaast speelde de premie op investeringen, de WIR-premie, en de regionale toeslag daarop in gebieden met een economische achterstand een niet te verwaarlozen rol. En de laatste tijd de noodzaak, met name door het uitrijverbod van mest in de maanden oktober en november en het verbod om tussen 1 januari en 15 februari mest op besneeuwd grasland uit te rijden, om te zorgen voor adequate mestopslag: daarbij komt het in een aantal gevallen tot de bouw van een nieuwe stal. Met name in veenweidegebieden waar de draagkracht van de grond gering is, gaf bevroren grond (waar dan logischerwijs ook de kans op sneeuw aanwezig is) een welkome mogelijkheid om de mest uit te rijden. De bepalingen met betrekking tot het uitrijden van mest zijn nog niet van invloed geweest op de gepresenteerde gegevens, omdat ze pas in oktober 1988 zijn ingegaan.

De omvang van de melkveestapel speelt een belangrijke rol: hoe groter, des te rendabeler het kan zijn om een moderne stal te bouwen. Dat blijkt ook wel uit de gegevens van tabel 4.9. In zes van de tien gebieden heeft van de bedrijven met tenminste 70 melkkoeien in 1988 meer dan 90% een ligboxenstal. In drie gebieden ligt dat percentage iets lager, maar toch tenminste 85%. Dat zijn Waterland-Oost, 't Gein en het Westen en Midden van Zuid-Holland. In de Krimpenerwaard echter beschikt slechts 74% van deze bedrijven over een ligboxenstal.

Het percentage bedrijven met 40 tot 70 melkkoeien waarop in 1988 een ligboxenstal aanwezig was, loopt van gebied tot gebied sterk uiteen. Het is relatief hoog in de Utrechtse veenweidegemeenten en relatief laag in de Krimpenerwaard. De beschikbare gegevens geven geen verklaring voor deze grote verschillen. Het is in ieder geval niet zo dat een hoog percentage ligboxenstallen op bedrijven met deze aantallen koeien vooral wordt aangetroffen in die gebieden waar deze bedrijven verhoudingsgewijs veel voorkomen en daarom min of meer maatgevend zijn.

4.9 Rechtsvorm van het grondgebruik

Het percentage hoofdberoepsbedrijven dat grond in eigendom heeft, loopt weinig uiteen. Bedrijven met erfpachtgrond komen nog het meeste voor in Friesland (6%, elders niet meer dan 3%).

Uiteenlopende percentages bedrijven pachten grond van particulieren: Overijssel 58%, Zuid-Holland West en Midden 23%, de overige gebieden daar tussenin. Ook de percentages bedrijven die grond van de overheid pachten, lopen sterk uiteen. Ze zijn het hoogst in Waterland-Oost (39%) en de overige gebieden in Noord-Holland, alsmede in Friesland (32% à 35%). Veel lager in de Alblasserwaard (7%), Zuid-Holland West en Midden en Utrecht (beide 4%). Vooral in Overijssel (28% van de bedrijven), Waterland-Midden (23%), de beide andere delen van Waterland en in Utrecht (13 à 18%) wordt grond van overige rechtspersonen gepacht.

Hoe de oppervlakte cultuurgrond is verdeeld over de verschillende rechtsvormen en categorieën blijkt uit tabel 4.10. Er is wel enige overeenstemming met het voorgaande. De percentages van particulieren gepachte grond liggen niet zo ver uiteen, vergeleken met de andere categorieën, namelijk tussen 15 en 26. In de Utrechtse en Zuidhollandse veenweidegemeenten wordt veel grond in eigendom gebruikt (rond 70%), in de Noordhollandse veenweidegemeenten veel minder (49% à 58%); daartussenin liggen Friesland en Overijssel met respectievelijk 63% en 59%. In de Noordhollandse veenweidegebieden blijkt een aanzienlijk deel van de cultuurgrond eigendom te zijn van de overheid en van andere rechtspersonen. Met name het Bureau Beheer Landbouwgronden, Staatsbosbeheer, de Stichting Noordhollands Landschap en Natuurmonumenten hebben hier gronden in eigendom die - dikwijls in eenjarige pacht of voor een nog kortere termijn en/of onder beperkende voorwaarden ten behoeve van natuur- en landschapsbeheer - aan agrarische

Tabel 4.10 Cultuurgrond van hoofdberoepsbedrijven naar rechtsvorm van het gebruik, 1987

Gebied	Oppervlakte cul- tuurgr. in ha	Percentage		Percentage pacht van			Perc. andere expl.- vorm
		ei- gen- dom	erf- pacht	parti- culie- ren	over- heid	overige rechts- pers.	
Friesland	12.437	63,2	4,1	17,3	9,2	6,2	0,0
Overijssel	11.784	59,5	1,2	24,6	4,8	9,8	0,2
Utrecht	10.238	69,5	2,3	15,3	1,2	8,9	2,7
NH Waterl.-W	6.394	55,6	0,8	17,4	16,0	7,5	2,5
Waterl.-M	2.989	48,8	1,3	15,7	12,9	14,3	7,0
Waterl.-O	6.932	56,6	1,2	18,1	13,0	5,4	5,7
't Gein	5.215	57,6	0,4	19,6	15,6	4,0	2,7
ZH West, M	11.796	70,0	1,2	15,2	5,7	5,6	2,5
Krimpen.	10.225	72,1	0,6	22,3	1,0	2,2	1,8
Alblass.	13.303	69,6	0,6	25,7	2,1	1,2	0,8

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

bedrijven in gebruik worden gegeven. Voor op continuïteit gerichte bedrijven kan die eenjarige pacht belemmerend werken (bijvoorbeeld op het doen van investeringen) als dergelijke gronden een substantieel deel van de totale bedrijfsoppervlakte uitmaken.

In gebieden waar veel hoofdberoepsbedrijven cultuurgrond van de overheid pachten, is dat ook het geval bij niet-hoofdberoepsbedrijven; in Waterland-Midden en, in iets mindere mate, in de andere deelgebieden van Waterland werd bovendien door een aantal (ongeveer 11% van het totaal) niet-hoofdberoepsbedrijven gepacht van andere rechtspersonen. In Waterland-West wordt door deze bedrijven 28% van de totale oppervlakte van de overheid gepacht, in Waterland-Midden en Friesland ruim 15%.

Deze gegevens wijzen er niet op dat de verpachters, met het oog op een duurzaam agrarisch gebruik of om de agrarische structuur van het gebied te versterken, bij voorkeur zouden verpachten aan hoofdberoepsbedrijven. Ook is het mogelijk dat die het gebruik onder de heersende voorwaarden niet zo op prijs stellen.

4.10 Leeftijd en opleiding van de bedrijfshoofden

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden - waarbij in het geval dat er sprake is van een meerhoofdige bedrijfsleiding de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd is genomen, is een indicatie voor het aantal bedrijven dat in de komende jaren voor overname kan vrijkomen. Daarbij wordt onder overname verstaan: voortzetting of gehele of gedeeltelijke toevoeging aan andere bedrijven. Voorts kan de leeftijdsopbouw een indicatie geven van de animo van jongeren om tot de bedrijfstak toe te treden. Om met dat laatste te beginnen: die lijkt volgens tabel 4.11 gering te

Tabel 4.11 Leeftijdsverdeling van de bedrijfshoofden, hoofdberoep, in 1987

Gebied	Aantal be- drijfs- hoofden	Perc. in de leeftijd van ... jaar			
		jonger dan 40	40-50	50-60	60 en ouder
Friesland	384	25	24	32	19
Overijssel	520	18	27	33	23
Utrecht	530	21	25	30	25
NH Waterland-West	294	20	22	33	25
Waterland-Midden	142	15	25	32	29
Waterland-Oost	284	21	27	31	21
't Gein	327	15	25	30	30
ZH West, Midden	795	21	26	30	23
Krimpenerwaard	652	17	22	31	29
Alblasserwaard	615	20	25	31	25

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

zijn in Waterland-Midden, 't Gein, de Krimpenerwaard en Overijssel. Met uitzondering van Overijssel zijn het ook de gebieden waar relatief veel bedrijfshoofden van 60 jaar en ouder voorkomen. Opvallend is dat onder de bedrijfshoofden op niet-hoofdberoepsbedrijven juist in Overijssel, 't Gein en de Krimpenerwaard relatief meer personen onder 50 jaar voorkomen dan in de andere veenweidegebieden. Dat zou erop kunnen wijzen dat de animo onder jongeren in die gebieden om een bedrijf over te nemen toch wel aanwezig is, maar dat de omvang van een deel van de voor overneming vrijkomende bedrijven te weinig perspectief biedt (en zal blijven bieden, gelet op de beperkte gebruiksmogelijkheden van de grond en de quotering van de melkproduktie) voor een full-time job. Dan moet door werkzaamheden buiten het agrarische bedrijf voor een aanvullend inkomen worden gezorgd.

Blijkens tabel 4.12 heeft op zijn best een kwart van de agrarische bedrijfshoofden in de veenweidegebieden een middelbare of hogere agrarische dagopleiding gevolgd. Het gebied met verhoudingsgewijs de meeste bedrijfshoofden met agrarisch onderwijs op dit niveau is Friesland, met 25% is dat drie à vier maal zoveel als in de Utrechtse veenweidegemeenten (7%). Andere gebieden met een zeer laag percentage zijn de Krimpenerwaard, Waterland-Midden, 't Gein en Zuid-Holland West en Midden. Een zekere parallel met de leeftijdsopbouw (meer jonge bedrijfshoofden betekent in het algemeen meer beter opgeleiden) is wel aanwezig, maar die gaat toch beslist niet op voor de Utrechtse veenweidegemeenten: 46% jonger dan 50 jaar, in Friesland 49%.

Tabel 4.12 Bedrijfshoofden, procentueel verdeeld naar voortgezet dagonderwijs (hoofdberoep), 1985

Gebied	Type voortgezet onderwijs				
	middel- baar en hoger agrarisch	lager agra- risch	overig	geen	totaal
Friesland	25	49	4	21	100
Overijssel	18	53	7	22	100
Utrecht	7	58	4	31	100
NH Waterland-West	15	50	6	30	100
Waterland-Midden	12	41	7	40	100
Waterland-Oost	14	49	10	27	100
't Gein	12	51	7	31	100
ZH West, Midden	12	51	4	33	100
Krimpenerwaard	11	48	5	37	100
Alblasserwaard	17	49	5	29	100

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Van de agrarische bedrijfshoofden in Waterland-Midden heeft bijna de helft (47%) géén agrarisch dagonderwijs gevolgd. Behalve in dat gebied heeft overal elders zo ongeveer de helft van de agrarische bedrijfshoofden een lagere agrarische opleiding.

De gegevens in tabel 4.12 hebben betrekking op alle bedrijfshoofden. Van de bedrijfshoofden op melkveebedrijven heeft in een aantal gebieden enkele procenten méér middelbaar of hoger agrarisch dagonderwijs gevolgd. Met name in de vier Noordhollandse veenweidegebieden, waar nogal wat "overige veehouderijbedrijven" voorkomen (zie tabel 4.2), bedrijven van dikwijls oudere bedrijfshoofden, gaan de percentages dan met drie (Waterland-West of twee (andere gebieden) punten omhoog.

4.11 Opvolging

Bij de behandeling van de leeftijdsopbouw is de opvolging reeds ter sprake gebracht. In 1988 is aan hoofdberoepsbedrijfshoofden van 50 jaar en ouder gevraagd of er een opvolger van 16 jaar of ouder is. Relatief hoog, boven de 50%, zijn de opvolgingspercentages in Friesland, Utrecht en de Alblasserwaard (tabel 4.13). In een drietal gebieden liggen de opvolgingspercentages tussen 40 en 50: Overijssel, Waterland-Oost en Zuid-Holland West en Midden. Laag zijn ze in Waterland-West, Waterland-Midden, 't Gein en de Krimpenerwaard.

In alle veenweidegebieden ligt het percentage melkveebedrijven met een opvolger veel hoger (met uitzondering van Waterland-

Tabel 4.13 Opvolgingssituatie op hoofdberoepsbedrijven, bedrijfshoofd 50 jaar of ouder, 1988

Gebied	Alle bedrijven		Melkveebedr.		Andere typen	
	aantal	% met opv. *)	aantal	% met opv.	aantal	% met opv.
Friesland	187	64	176	66	11	27
Overijssel	290	47	234	54	56	16
Utrecht	274	53	232	60	42	14
NH Waterland-W	161	40	104	48	57	26
Waterland-M	94	35	67	46	27	7
Waterland-O	150	47	112	57	38	18
't Gein	190	39	116	49	74	24
ZH West, Midden	414	43	278	53	136	24
Krimpenerw.	379	40	270	49	109	19
Alblasserw.	310	57	282	60	28	29

*) Percentage met opvolger.

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

West zelfs meer dan twee maal zo hoog) dan het percentage van andere typen dat zegt een opvolger te hebben. Mogelijk spelen daarbij de volgende invloeden een rol. In de eerste plaats is het aannemelijk dat een aantal bedrijfshoofden zonder opvolger een wat extensiever bedrijfsvoering heeft omdat de noodzaak om het te continueren afwezig is, terwijl de fysieke kracht van de aanwezige arbeid - in casu de ondernemer zelf - afneemt. Wanneer op oorspronkelijk melkveebedrijven het aantal koeien kleiner wordt en bijvoorbeeld mestvee of schapen een belangrijker rol gaan spelen, veranderen ze mogelijk van type. Dan is de ontbrekende belangstelling voor opvolging misschien de hoofdoorzaak. In de tweede plaats is het mogelijk dat er in de veenweidegebieden minder animo is voor andere dan het overheersende bedrijfstype: de melkveehouderij. De toch vrij lage opvolgingspercentages voor andere typen in gebieden als Waterland West, 't Gein en Zuid-Holland West en Midden, waar nogal wat tuinbouwbedrijven voorkomen, zouden in die richting kunnen wijzen. Al eerder, in paragraaf 4.6, bleek dat die bedrijven verhoudingsgewijs klein van omvang zijn. Dit alles lijkt erop te wijzen dat in veenweidegebieden een nog verdere specialisatie op de melkveehouderij zou kunnen optreden. Het is echter in het licht van de recente ontwikkelingen de vraag of die conclusie mag worden getrokken. Immers, de invoering van de superheffing kan tot gevolg hebben dat er toch meer belangstelling komt voor andere takken, als mestvee en schapenhouderij.

4.12 Ontwikkelingen na 1984

In tabel 4.14 zijn gegevens opgenomen van bedrijven die in 1984 en 1987 aanwezig waren, die in 1984 tot de hoofdberoepsbedrijven werden gerekend en waarop in 1984 tenminste één melkkoe aanwezig was. De gemiddelden betreffen telkens alle bedrijven; of een bepaalde tak wel of niet aanwezig was, maakte daarbij niet uit.

In alle gebieden is, onder invloed van de vermindering van het aantal melkkoeien en het daarbij behorende jongvee tengevolge van de invoering van de melkquotering, de gemiddelde produktieomvang van de onderzochte groep bedrijven, flink afgenomen. Die afname varieert van 6% (Krimpenerwaard) tot 12% (Friese veenweidegemeenten) van de produktieomvang in sbe in 1984. In 1987 zijn daarbij per diersoort en gewas de zelfde normen gehanteerd als in 1984. Met uitzondering van de veenweidegemeenten in Zuid-Holland West en Midden (7% vermindering) bedroeg de vermindering van de gemiddelde produktieomvang in alle andere gebieden omstreeks 10%. De gemiddelde omvang van de melkveestapel (melk- en jongvee) lag bijna overal rond 15% lager, met uitzondering van de Krimpenerwaard (-12%).

Op deze bedrijven vertonen de andere produktietakken een

Tabel 4.14 Ontwikkelingen tussen 1984 en 1987 op, in 1984, hoofdberoepsbedrijven met melkvee

Gebied	Aantal be- drijf- ven	Gemiddeld aantal sbe per bedrijf voor										
		gehele bedrijf	melk- + jongvee	mestvee	ander *) grasvee	intens. veehoud.	akker- bouw	tuin- bouw				
		'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87	'84 '87		
Friesland	315	265 234	224 189	0	1	2	3	2	2	3	0	0
Overijssel	445	188 168	157 132	0	2	1	1	4	4	1	3	0
Utrecht	449	172 156	142 121	0	1	2	3	7	8	0	1	0
NH Waterland-West	208	175 159	141 121	0	1	5	6	1	2	0	0	0
Waterland-Midden	127	126 114	98 82	1	1	6	7	0	0	0	0	0
Waterland-Oost	247	175 156	140 116	1	1	6	9	1	2	0	0	0
't Gein	218	155 139	126 107	0	1	3	5	4	4	0	0	0
ZH West, Midden	563	167 155	133 114	0	1	3	4	11	13	1	1	1
Krimpenerwaard	511	155 145	122 107	0	1	1	2	13	16	0	0	0
Alblasserwaard	536	181 162	151 129	0	1	1	1	4	6	0	0	0

*) Paarden, schapen, geiten.

Bron: CBS-meitelling, LRI-bewerking.

Tabel 4.15 Procentuele verandering aantal melkkoeien 1984-1987; hoofdberoep in 1984 met minstens één koe

Gebied	Afname met ... %						Verschil kleiner dan 5%		Toename met ... %			Aantal bedrijven
	100		50-100		20-30		5-10		5-10		20 e.m.	
	100	50-100	50	30-100	20	10-30	5	10	10	20		
Friesland	1,9	0,6	5,4	27,6	31,1	13,0	13,3	2,2	2,2	2,5	315	
Overijssel	2,7	2,2	7,6	21,1	30,6	10,8	13,9	4,3	2,7	4,0	445	
Utrecht	4,0	2,0	8,7	17,4	31,0	10,5	16,5	2,7	4,0	3,3	449	
NH Waterland-West	10,1	3,4	5,8	15,4	28,4	7,7	17,3	3,4	3,4	5,3	208	
Waterland-Midden	11,0	5,5	7,9	12,6	13,4	7,9	21,3	6,3	5,5	8,7	127	
Waterland-Oost	5,7	3,2	9,3	18,2	24,7	10,9	15,0	2,4	4,9	5,7	247	
't Gein	7,3	5,5	5,0	16,1	28,4	11,9	16,5	2,3	3,2	3,7	218	
ZH West, Midden	5,5	3,0	8,2	16,2	25,4	14,6	15,3	3,7	4,1	4,1	563	
Krimpenerwaard	4,5	2,7	7,0	11,5	29,5	16,2	19,0	3,3	3,3	2,7	511	
Alblasserwaard	3,5	2,6	5,6	16,0	34,0	14,7	17,7	1,7	2,4	1,7	536	

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

toenemende omvang, maar gemiddeld per bedrijf gezien is die groei in absolute zin zeer gering en bij lange na niet genoeg om de verminderde produktieomvang in de melkveehouderij te compenseren.

Nu gaat het hier om gemiddelden en het zal duidelijk zijn dat de ontwikkeling van individuele bedrijven sterk uiteen kan lopen. Er kunnen wat dit betreft ook verschillen tussen gebieden zijn opgetreden. Omdat in alle veenweidegebieden in dit onderzoek de melkveehouderij de belangrijkste produktietak is, wordt in de eerste plaats aandacht besteed aan de ontwikkeling van het aantal melkkoeien per bedrijf. Die ontwikkeling, uitgedrukt in procenten van het in 1984 op de bedrijven aanwezige aantal, is neergelegd in tabel 4.15. Bij de beoordeling van deze tabel moet worden bedacht dat een zelfde aantal koeien meer of minder per bedrijf tot heel verschillende veranderingspercentages kan leiden, afhankelijk van het in het eerste jaar aanwezige aantal. Die afhankelijkheid is duidelijk aanwezig, want in gebieden met in 1984 verhoudingsgewijs de meeste kleine melkveestapels, achtereenvolgens Waterland Midden, Waterland West en 't Gein, is het percentage bedrijven dat tenminste de helft van het aantal koeien in 1984 heeft weggedaan, relatief hoog. Bovendien heeft in twee van die gebieden een relatief groot aantal bedrijven het aantal melkkoeien met tenminste 20% uitgebreid. Vooral bedrijfshoofden van 50 jaar of ouder (in 1984) hebben in Waterland-West en Waterland-Midden de aanwezige koeien weggedaan, respectievelijk 16% en 15%. In andere gebieden ligt dit percentage niet boven 10%, in Friesland bedraagt het zelfs 1%.

Tabel 4.16 Ontwikkelingen 1984-1987 op hoofdberoepsbedrijven in 1984 met minstens één melkkoe, naar staltype

Gebied	In 1984 met ligboxen-stal		In 1984 zonder ligboxen-stal	
	met in 1987 > = 1 melkkoe			
	in procenten van 1984		in procenten van 1984	
	bedrijven	melkkoeien	bedrijven	melkkoeien
Friesland	100	83	96	88
Overijssel	100	85	96	84
Utrecht	99	86	93	95
NH Waterl.-W	100	85	86	87
Waterl.-M	100	91	86	81
Waterl.-O	99	80	93	86
't Gein	100	85	89	82
ZH West, Midden	100	87	92	85
Krimpenerw.	100	88	95	88
Alblasserw.	100	84	95	86

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Van de bedrijven met melkkoeien, die in 1984 over een ligboxenstal beschikten, is er bijna niet één die in 1987 geen melkkoeien meer heeft. Anders is het gegaan met de bedrijven met in 1984 een ander staltype, in het algemeen een grupstal. Van die bedrijven heeft een van gebied tot gebied wisselend percentage in 1987 geen melkkoeien meer. Uit tabel 4.16 kan worden afgeleid dat dit percentage vrij gering is (4 à 5%) in Friesland, Overijssel, de Krimpenerwaard. Iets hoger (7 à 8%) is het in Utrecht, Waterland-Oost en Zuid-Holland West en Midden. Het is 11 à 14% in Waterland-West, Waterland-Midden en 't Gein, de gebieden waar de meeste kleine melkveestapels voorkwamen. Er blijkt geen eenduidig verband te bestaan tussen het staltype en de procentuele afname van het aantal melkkoeien. In de drie jaren na de invoering van de superheffing is er kennelijk geen sprake van dat bedrijven met ligboxenstallen meer melkquotum en koeien naar zich toetrekken dan andere bedrijven. Behalve misschien in Waterland-Midden.

Dit gedeelte over de ontwikkelingen na 1984 is begonnen met inzicht te geven in welke ontwikkelingen er op bedrijven tussen dat jaar en 1987 in de verschillende produktietakken in de tien veenweidegebieden gemiddeld hebben plaatsgevonden. Zonder rekening te houden met op hoeveel individuele bedrijven die produktietakken voorkwamen. De bedoeling was om te zien of de vermindering van de produktieomvang in de melkveehouderij ook op de een of andere manier zou worden gecompenseerd door groei in andere produktietakken.

Voor een zestal produktietakken in de dierlijke sector is in de verschillende veenweidegebieden nagegaan:

- op hoeveel bedrijven die takken in beide jaren ontbraken;
- op hoeveel bedrijven die takken in 1984 niet en in 1987 wel aanwezig waren, alsmede het aantal dieren in 1987;
- op hoeveel bedrijven die takken in 1984 wel en in 1987 niet meer aanwezig waren, alsmede het aantal dieren in 1984;
- op hoeveel bedrijven die takken in beide jaren aanwezig waren en hoe het aantal dieren zich heeft ontwikkeld.

Het gaat om varkens, leghennen, slachtkuikens, mestrunderen, schapen en geiten. Tabellen met gedetailleerde gegevens zijn opgenomen in de bijlage 3 tot en met 5.

Uit die tabellen blijkt dat de leghennenhouderij op de onderzochte groep bedrijven in de veenweidegebieden slechts sporadisch voorkomt. Het aantal bedrijven met leghennen is en was zeer gering, het aantal dieren nauwelijks van betekenis het aantal bedrijven dat ermee is begonnen of opgehouden, naar verhouding groot.

De betekenis van de slachtkuikenmesterij is nog veel geringer. Voor wat de geitenhouderij betreft geldt, dat het aantal bedrijven dat in het ene jaar geiten heeft en in het andere jaar geen, dikwijls groter is dan het aantal bedrijven waarop in beide jaren geiten voorkomen. Toch komen er in bepaalde gebieden wat geiten bij; nieuw vooral in Waterland-Oost en in Utrecht, op bedrijven met in 1984 al geiten met name in Zuid-Holland West en Midden.

60 Tabel 4.17 Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 minstens één melkkoe: ontwikkeling andere takken tot 1987

Gebied	Varkens				Mestrunderen				Schapen			
	% be- drij- ven met 1984	% toename aantal bedr. met	aantal dieren		% be- drij- ven met 1984	% toename aantal bedr. met	aantal dieren		% be- drij- ven met 1984	% toename aantal bedr. met	aantal dieren	
Friesland	2	0	13		4	133	342		18	43	85	
Overijssel	8	-3	10		7	119	243		15	13	50	
Utrecht	35	16	43		9	54	112		41	8	34	
NH Waterl.-W	6	-25	30		9	144	395		57	3	31	
Waterl.-M	2	50	48		17	5	72		72	-3	18	
Waterl.-O	6	-7	34		16	10	52		72	5	24	
't Gein	15	-6	5		10	105	140		61	4	60	
ZH West, Midden	49	0	23		10	80	143		48	12	53	
Krimpenerw.	56	4	38		10	33	97		34	7	54	
Alblasserw.	27	1	49		4	210	530		20	20	53	

Bron: CBS-meitelling, LEI-bewerking.

Van meer betekenis zijn de varkens, mestrunderen en schapen. Over die produktietakken bevat tabel 4.17 informatie, afgeleid uit de in de bijlagen opgenomen tabellen.

In de veenweidegemeenten in Utrecht en in de drie groepen gemeenten in Zuid-Holland hadden veel bedrijven met in 1984 melkkoeien ook varkens. Dat is tussen 1984 en 1987 ook niet veranderd, in geen enkele van deze gebieden nam het aantal bedrijven met varkens af; in de Utrechtse veenweidegemeenten was zelfs sprake van een substantiële toename. In vier van de zes overige veenweidegebieden is sprake van een afname van het aantal bedrijven dat varkens houdt. Een toename van de helft, in Waterland-Midden, is zuiver statistisch van aard, omdat in dit gebied nauwelijks bedrijven met melkvee en varkens voorkwamen.

Het aantal varkens op de betrokken bedrijven is in alle gebieden toegenomen, niet in het minst in de eerdergenoemde gebieden waar al een relatief groot aantal bedrijven met varkens voorkwam. In die gebieden vormt de varkenshouderij een stabiel element in de structuur van bedrijven met melkvee en kan de ten gevolge van de quotering in de melkveehouderij teruglopende produktieomvang compensatie vinden. In de andere gebieden is wel sprake van enige groei van de varkensstapel op die bedrijven die varkens zijn blijven houden.

Bedrijven met mestrunderen kwamen in 1984 het meest voor in Waterland-Midden en -Oost: namelijk één op de zes bedrijven met melkkoeien. Het minst - één op de 25 bedrijven - in Friesland en de Alblasserwaard. In de andere gebieden één op 10 à 14 bedrijven. Tussen 1984 en 1987 is op veel bedrijven het mestrundvee geïntroduceerd, met name in die gebieden waar het zeer weinig voorkwam. Opvallend is dan dat in Waterland-Midden en -Oost eigenlijk nauwelijks sprake was van een toeneming van het aantal bedrijven met mestrundvee. Wat hier is gezegd ten aanzien van het aantal bedrijven met mestrunderen is mutatis mutandis ook van kracht ten aanzien van het aantal dieren.

De vraag is, of de rundermesterij - waartoe de kalvermesterij niet wordt gerekend - van meer structurele betekenis wordt in de veenweidegebieden. Betreft de toename vooral rundvee met een leeftijd van twee jaar of ouder, dan gaat het waarschijnlijk vooral om het afmesten van door de produktiebeperving (en de stijging van de melkgift per koe) overbodig geworden melkkoeien. Hoewel dat kan leiden tot een betere benutting van de stalruimte, is het waarschijnlijk een tijdelijk verschijnsel. Anders wordt het, als het gaat om jongere mestrunderen. Tabel 4.18 heeft betrekking op mestrundvee dat jonger is dan twee jaar. Daaruit blijkt in de eerste kolom dat in enkele gebieden zowat de helft, maar in het merendeel van de gebieden zelfs veel meer, van de bedrijven met in 1984 deze mestrunderen, deze diersoort in 1987 niet meer hield. De percentages in de tweede kolom laten zien dat een zéér groot deel van de bedrijven met in 1987 mestrunderen jonger dan twee jaar deze in 1984 niet hadden. Vanzelfsprekend zijn deze percentages beïnvloed door de vorige, want daaruit

Tabel 4.18 Bedrijven (in 1984 hoofdberoep, minstens één melkkoe) en mestrunderen jonger dan twee jaar, 1984-1987

Gebied	Percentage bedrijven met		Percentage dieren op bedrijven met	
	in 1987 geen mest- vee meer, van 1984	in 1987 mestvee in 1984 niet, van 1987	in 1987 geen mest- vee meer, van 1984	in 1987 mestvee in 1984 niet, van 1987
Friesland	83	95	55	86
Overijssel	50	80	17	60
Utrecht	78	81	30	47
NH Waterl.-W	86	94	74	83
Waterl.-M	56	50	53	69
Waterl.-O	100	100	100	100
't Gein	90	92	84	72
ZH West, Midden	55	81	46	66
Krimpenerw.	65	68	44	66
Alblasserw.	46	85	43	59

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

blijkt dat slechts een gering aantal bedrijven met deze dieren in 1984 ze in 1987 nog heeft.

Uit een vergelijking tussen de kolommen 1 en 3 is af te leiden dat vooral bedrijven met een gering aantal dieren in 1984, hebben afgehaakt. Het gemiddelde aantal dieren op bedrijven met in 1987 mestrunderen jonger dan twee jaar bedraagt in geen enkel veenweidegebied meer dan 20; in acht van de tien gebieden ligt het tussen 6 en 13. De conclusie ten aanzien van de rundermesterij luidt dan ook dat uit de thans ter beschikking staande gegevens niet kan worden afgeleid dat deze in veenweidegebieden als alternatief voor de verminderende melkveestapel wordt opgepakt. Het aantal bedrijven met mestrunderen nam in zijn totaliteit toe, evenals het aantal dieren, maar de vraag of het gaat om een tijdelijk verschijnsel of niet, is op dit moment nog niet te beantwoorden. Misschien is de periode na de invoering van de superheffing daarvoor nog tekort geweest.

De combinatie van melkvee en schapen is vooral in de Noord-hollandse veenweidegebieden populair: ze waren daar op ruim de helft tot driekwart van de onderzochte bedrijven (in 1984 en 1987 aanwezig, in 1984 tenminste één melkkoe) in 1984. In het Utrechtse veenweidegebied, in Zuid-Holland West en Midden en in de Krimpenerwaard had in dat jaar een derde tot de helft van de bedrijven schapen. In Overijssel, Friesland en de Alblasserwaard had één op de vijf à zeven bedrijven met melkvee tevens schapen. In die laatste twee gebieden was de toename van het aantal be-

drijven met schapen het sterkst, ook elders nam het toe, met uitzondering van Waterland-Midden. In vergelijking met de ontwikkeling van het aantal bedrijven met mestrunderen valt het bij de schapenhouderij op dat er tussen 1984 en 1987 verhoudingsgewijs weinig bedrijven met deze diersoort zijn gestopt: overal was het minder dan 10%.

Het aantal schapen nam overal toe, het meest in Friesland met 85%. In Overijssel, 't Gein en de drie Zuidhollandse veenweidegebieden met 50 à 60%; met een derde in Utrecht en Waterland-West en met een percentage rond 20 in Waterland-Midden en -Oost. De bedrijven met in beide jaren schapen zorgden voor 75% tot 100% van die groei, met uitzondering van de twee eerdergenoemde gebieden waar het aantal bedrijven met schapen het sterkst was toegenomen: in Friesland en de Alblasserwaard voor zo'n 50 à 60%. De schapenhouderij is derhalve een stabiele factor van toenemende betekenis in de veenweidegebieden.

5. De afzonderlijke gebieden

5.1 Inleiding

In het voorgaande stond een aantal aspecten van de agrarische structuur op de voorgrond en volgde per aspect een beschouwing over de al of niet tussen de verschillende gebieden bestaande diversiteit. Dat maakt het niet eenvoudig om een indruk te verkrijgen van de karakteristieke kenmerken van de agrarische structuur van de afzonderlijke gebieden. Daarom wordt in het volgende een korte schets gegeven van de belangrijkste kenmerken per gebied. Daarbij wordt de zelfde volgorde aangehouden als in de tabellen is gebruikt.

5.2 Friesland

Het totale veenweidegebied van Friesland is nogal wat groter dan de gemeenten Lemsterland en het westelijke deel van de gemeente Weststellingwerf. Maar van geen van de overige gemeenten in deze provincie bestaat de bodem voor een zo groot deel uit veen, dat er met recht van een veenweidegemeente kan worden gesproken. De indruk bestaat, dat het betrokken gebied redelijk representatief is voor een belangrijk deel van het Friese veenweidegebied.

In velerlei opzichten is het een gebied met een sterke structuur. Veel bedrijven hebben een flinke omvang (72% > = 190 sbe) en oppervlakte (90% > = 20 ha), terwijl veel (62%) bedrijven met melkvee over een ligboxenstal beschikken. De arbeidsproductiviteit in dit gebied, gemeten in sbe per vaste mannelijke arbeidskracht, ligt op een hoog niveau. Ook het opleidingsniveau van de bedrijfshoofden (25% middelbaar of hoger agrarisch onderwijs) onderscheidt zich in gunstige zin. In geen ander gebied ligt het opvolgingspercentage zo hoog: 64%. Het gebied is zeer sterk op de melkveehouderij gespecialiseerd, 87% van de hoofdberoepsbedrijven behoort tot het gespecialiseerde type. Waren er in 1984 weinig bedrijven met schapen, tussen 1984 en 1987 is het aantal bedrijven (met melkkoeien), dat schapen is gaan houden, sterk toegenomen; het aantal schapen met 85%.

De huiskavelsituatie is tussen 1978 en 1988 wat verslechterd. Het aantal niet-hoofdberoepsbedrijven nam toe tot 15% in 1987.

5.3 Overijssel

In dit gebied komen veel (82%) gespecialiseerde melkveebedrijven voor. In het algemeen is de agrarische structuur er rede-

lijk, waardoor ook een redelijke arbeidsproduktiviteit kan worden bereikt. Er zijn weinig jonge bedrijfshoofden (18% is jonger dan 40 jaar). Het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven ligt er lager dan in de andere gebieden: 10%, waarbij het opvalt dat op deze bedrijven de bedrijfshoofden relatief jong zijn.

5.4 Utrecht

De Utrechtse veenweidegemeenten worden gekarakteriseerd door het grote aantal (51%) melkveebedrijven met een oppervlakte kleiner dan 20 ha. Daar hangt de hoge veedichtheid per ha mee samen. De verkavelingstoestand is, gemeten aan het hoge percentage één- en tweekavelbedrijven (77%) en het hoge percentage melkveebedrijven met een huiskavel die tenminste 60% van de bedrijfsoppervlakte beslaat (80%), relatief goed. Opvallend hoog is het percentage ligboxenbedrijven van de bedrijven met 40 tot 70 melkkoeien: 79%.

Het opleidingsniveau is hier lager dan in de andere gebieden, slechts 7% van de bedrijfshoofden heeft een middelbare of hogere agrarische opleiding. Het opvolgingspercentage (53%) is vrij hoog te noemen. Er is veel (70%) grond in eigendom.

Het gebied is wat minder sterk op de melkveehouderij gespecialiseerd dan de vorige twee gebieden: ruim een derde van de bedrijven met melkkoeien in 1984 had varkens, er is sprake van een verdere toename. Tot de bedrijven met 60-80% van de productieomvang in de melkveehouderij behoort 8% van de bedrijven. Er is de laatste jaren een toename van het aantal bedrijven met geiten.

5.5 Waterland-West

Van de hoofdberoepsbedrijven behoort 40% niet tot de gespecialiseerde melkveebedrijven, er zijn nogal wat tuinbouwbedrijven (20%) en "overige veehouderijbedrijven" (14%) in dit gebied. Meer dan driekwart van de melkveebedrijven heeft een oppervlakte van 20 ha of groter, maar de veedichtheid is laag. De productieomvangstructuur is sedert 1978 verbeterd. De verkaveling is verre van optimaal: veel bedrijven met een groot aantal kavels, 22% van de melkveebedrijven heeft een huiskavel van minder dan 20% van de bedrijfsoppervlakte. Ruim de helft van de cultuurgrond is eigendom, de hoofdberoepsbedrijven pachten 24% van de overheid en van andere rechtspersonen. Van de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder die in 1984 koeien hadden, heeft in 1987 16% geen koeien meer. Bijna een kwart van de bedrijven (23%) behoort tot de niet-hoofdberoepsbedrijven.

5.6 Waterland-Midden

Dit is het veenweidegebied met de zwakste produktiestructuur. Voor een belangrijk deel is het een vaargebied. Er is veel beheers- en reservaatgrond met het oog op de weidevogelstand en het behoud van kenmerkende levensgemeenschappen.

Op basis van de produktieomvangstructuur (23% van de hoofdberoepsbedrijven kleiner dan 70 sbe, slechts 17% 190 sbe of groter) moet worden opgemerkt dat vele bedrijven continuïteitsproblemen moeten hebben. Daarmee hangt ongetwijfeld samen het geringe aantal jonge en relatief hoge aantal oudere bedrijfshoofden. In geen van de andere gebieden is het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven (29%) zo hoog. Ook dat zou erop kunnen wijzen dat vele bedrijven een te geringe omvang hebben om als voldoende basis voor een inkomen te kunnen dienen. Met slechts 12% bedrijfshoofden met een middelbare of hogere agrarische opleiding, ligt het opleidingsniveau laag.

Slechts 23% van de bedrijven met melkkoeien beschikte in 1988 over een ligboxenstal. Er komen relatief veel (9%) minder gespecialiseerde melkveebedrijven en overige veehouderijbedrijven (18%) voor, de veedichtheid in dit gebied is zeer laag. In 1984 had één op de zes bedrijven met melkkoeien tevens mestrundvee, deze produktietak groeide daarna nauwelijks; in dat zelfde jaar had 72% tevens schapen. Het percentage bedrijven met schapen daalde iets, met 18% groei van de schapenstapel was in dit gebied de groei geringer dan elders. Van de oudere bedrijfshoofden heeft 15% de koeien na 1984 weggedaan.

De verkavelingstoestand laat veel te wensen over. Ruim een kwart van de melkveebedrijven heeft zeven of meer kavels, op 40% van de bedrijven beslaat de huiskavel minder dan 20% van de bedrijfsoppervlakte. De helft van de cultuurgrond is eigendom, ruim een kwart wordt gepacht van de overheid of andere rechtspersonen.

5.7 Waterland-Oost

Ook in dit gebied is het te verwachten dat veel bedrijven op den duur met continuïteitsproblemen te maken krijgen. Evenals in Waterland-Midden zijn er nogal wat minder gespecialiseerde melkveebedrijven (8%) en overige veehouderijbedrijven (18%). Bovendien is 21% van de bedrijven niet-hoofdberoepsbedrijf. De oppervlaktestructuur is redelijk, 69% van de bedrijven is 20 ha of groter. Dat er desondanks veel kleine bedrijven qua omvang voorkomen hangt samen met de geringe veedichtheid in dit gebied.

Een op de zes bedrijven met melkvee had in 1984 mestrundvee, na dat jaar zat er in deze produktietak slechts een geringe groei. Veel bedrijven, in 1984 72%, hebben schapen; sedertdien is het aantal bedrijven met schapen zowel als het aantal schapen, weinig uitgebreid. Wel is er een toename van het aantal bedrijven met geiten en van het aantal dieren.

Ruim de helft van de cultuurgrond is eigendom; ook hier wordt veel (18%) gepacht van overheid en andere rechtspersonen.

5.8 't Gein

Voor wat betreft de voorkomende bedrijfstypen lijkt dit gebied wel wat op Waterland-West: 15% tuinbouwbedrijven en 15% bedrijven van het type overige veehouderij. De produktieomvangstructuur is zwak, met 33% van de hoofdberoepsbedrijven kleiner dan 70 sbe en 27% van 190 en meer sbe. Veel bedrijven zullen op den duur met continuïteitsproblemen te maken krijgen. Er is sprake van een lage arbeidsproduktiviteit; tussen 1978 en 1984 nam de veedichtheid slechts in geringe mate toe. Er zijn relatief weinig jonge en veel oude bedrijfshoofden, het opvolgingspercentage is in dit gebied laag: 39%. Met 12% van de bedrijfshoofden met een middelbare of hoger agrarische opleiding, is het opleidingsniveau er relatief laag. Het percentage niet-hoofdberoepsbedrijven is hier gering (13%), de bedrijfshoofden op deze bedrijven zijn relatief jong.

Ruim de helft van de grond is eigendom, terwijl ook in dit gebied nogal wat cultuurgrond (20%) wordt gepacht van de overheid of andere rechtspersonen.

Een groot deel van de bedrijven met melkvee, namelijk 61%, had in 1984 schapen; tussen 1984 en 1987 is het aantal schapen met 60% toegenomen.

5.9 Zuid-Holland West en Midden

Het betreft hier een aantal gemeenten met een veenweidebodem die geen geografische eenheid vormen. Om ze afzonderlijk te onderscheiden waren ze of te klein of verschilden ze te weinig voor wat betreft de agrarische structuur.

Er komt relatief veel tuinbouw voor, 18% van de hoofdberoepsbedrijven is tuinbouwbedrijf. Veel bedrijven met melkvee hadden in 1984 varkens: 49%. Mede daardoor is dit het gebied met het laagste percentage (57%) gespecialiseerde melkveebedrijven. Meer dan helft van de melkveebedrijven (53%) is kleiner dan 20 ha. Dat wordt gecompenseerd door een relatief hoge veedichtheid.

Het opleidingsniveau van de bedrijfshoofden is, met 12% middelbare of hogere agrarische school, vrij laag te noemen. Een relatief belangrijk deel van de melkveebedrijven is één- of tweekavelbedrijf. De situatie met betrekking tot de huiskaveloppervlakte is tussen 1978 en 1984 wat verslechterd. Ruim twee derde van de grond is eigendom, dat is verhoudingsgewijs veel. Enkele bedrijven hebben het aantal geiten uitgebreid.

5.10 Krimpenerwaard

In dit gebied komt op veel bedrijven de combinatie van melkvee en varkens voor: 56% van de bedrijven met melkvee had in 1984 varkens. Het blijkt ook uit het feit dat de Krimpenerwaard relatief meer bedrijven met 60-80% van de produktieomvang in de melkveehouderij telt (10%) en ook meer intensieve veehouderijbedrijven (8%) dan de andere veenweidegebieden. De produktieomvang van veel bedrijven is klein en er zijn slechts een beperkt aantal (26%) bedrijven van 190 of meer sbe. Door een lage arbeidsbezetting per bedrijf valt de produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht in de melkveehouderij niet tegen. Zeer veel bedrijven (62%) zijn kleiner dan 20 ha, daartegenover staat een hoge veedichtheid.

De verkaveling en gebouwsituatie laat veel te wensen over. In geen ander veenweidegebied werden onder melkveebedrijven zo weinig (18%) éénkavelbedrijven aangetroffen. Zeer weinig bedrijven (47%) hebben een huiskavel van tenminste 60% van de bedrijfsoppervlakte. Slechts 23% van de bedrijven met melkkoeien heeft een ligboxenstal; zelfs van de bedrijven met 70 of meer koeien heeft slechts 74% een ligboxenstal.

Er zijn relatief weinig jongere en veel oudere bedrijfshoofden en het opleidingsniveau is er laag gemeten aan het percentage dat een middelbare of hogere agrarische school volgde: slechts 11%. Onder bedrijfshoofden met een ander hoofdberoep, met 14% laag, komen wel veel jongere voor. Een belangrijk deel van de grond (ruim 72%) is eigendom.

5.11 Alblasserwaard

In tegenstelling tot de nabij gelegen Krimpenerwaard is de landbouw in de Alblasserwaard zeer sterk op de melkveehouderij gespecialiseerd, met 86% gespecialiseerde melkveebedrijven ongeveer even sterk als Friesland. Een ander punt van overeenkomst is het in 1984 geringe percentage (20%) bedrijven met melkkoeien dat schapen hield en de nadien sterke groei van het aantal bedrijven met schapen en het aantal schapen (+53%). Met 134 sbe per vaste mannelijke arbeidskracht kan worden gesproken van een redelijke arbeidsproduktiviteit op de melkveebedrijven.

Er is sprake van een tamelijk hoge veedichtheid, die tussen 1978 en 1984 nogal is toegenomen. De situatie met betrekking tot de huiskavel op melkveebedrijven is sterk verbeterd: 62% van de bedrijven heeft zelfs tenminste 80% van de grond om de gebouwen. Het opvolgingspercentage ligt in dit gebied op een hoog niveau. Veel grond is eigendom van de gebruikers, bijna 70%.

6. Slotbeschouwing

De melkveehouderij is en blijft verreweg de belangrijkste agrarische produktietak in de veenweidegebieden. Er bestaat in het algemeen, zo blijkt uit de onderzoekresultaten, zeer veel overeenkomst tussen de melkveehouderij in zijn totaliteit in de veenweidegebieden en de andere gebieden in de vijf onderzochte provincies. In de veenweidegemeenten is echter sprake van een relatief hoge arbeidsbezetting. Daardoor ontstaan relatief hoge arbeids- en bewerkingskosten en komt de arbeidsopbrengst van de ondernemers (gemiddeld) op een verhoudingsgewijs laag niveau. Ten opzichte van de melkveebedrijven in de overige weidegemeenten zijn de bedrijven in de veenweidegemeenten gemiddeld kleiner (voor wat betreft oppervlakte, aantal melkkoeien, produktieomvang in sbe). Dat brengt in de veenweidegemeenten onder andere hogere kosten voor grond en gebouwen per hectare cultuurgrond met zich mee. De melkveebedrijven in de overige gemeenten vertonen gemiddeld veel overeenkomst met de bedrijven in veenweidegemeenten. Verschillen zitten vooral in de arbeidsbezetting en de veedichtheid: de eerste lager, de tweede hoger in de overige gemeenten. Doordat de behoefte om ruwvoer aan te kopen geringer wordt en de prijzen van ruwvoer zijn gedaald, kan de hogere veebezetting in de overige gemeenten tot relatieve kostenvoordelen leiden.

In het algemeen geven de resultaten van dit onderzoek geen aanleiding tot de conclusie van een overal aanwezige zwakke positie van melkveebedrijven in veenweidegebieden ten opzichte van melkveebedrijven elders. Wel zijn er veenweidegebieden met een relatief sterke structuur (bijvoorbeeld Friesland, de Alblasserwaard) en veenweidegebieden met een relatief zwakke structuur (bijvoorbeeld Waterland-Midden, 't Gein, de Krimpenarwaard). Het ligt voor de hand dat er eveneens belangrijke gebiedsverschillen bestaan ten aanzien van de structuur van de melkveehouderij buiten de veenweidegebieden. In het algemeen zal voortzetting van het quoteringsbeleid in de melkleveranties, ten voordele werken van de wat grotere bedrijven qua produktieomvang, met een wat intensiever grondgebruik. Welnu, in de veenweidegemeenten in de vijf onderzochte provincies komen verhoudingsgewijs wat minder bedrijven voor met een omvang van 190 sbe of meer, dan in de beide andere groepen gemeenten. Maar: in de groep overige gemeenten komen ook wat meer kleine bedrijven voor. Het grondgebruik van melkveebedrijven is in veenweidegemeenten duidelijk minder intensief dan in de overige gemeenten. In dit opzicht zijn de veenweidegemeenten wat in het nadeel. Uit de ontwikkeling op bedrijven met melkkoeien na invoering van de superheffing, tussen 1984 en 1987, is gebleken dat van de verloren produktieomvang ten gevolge van de afname van het aantal melkkoeien en het bijbehorende jongvee, uitgedrukt in sbe, nauwelijks is gecompenseerd

door groei van andere produktietakken. In de beide andere groepen gemeenten is gemiddeld de helft van het verdwenen aantal sbe voor melk- en jongvee weer teruggekomen in de vorm van andere produktietakken. De vraag in hoeverre zulke ontwikkelingen verder doorzetten, is op dit moment nog niet te beantwoorden. Daarvoor is de tijd na invoering van de superheffing nog te kort geweest en waren de bedrijfsresultaten in de melkveehouderij van dien aard dat de noodzaak om andere wegen te zoeken nog niet zo groot was. Overigens, voor het starten van een andere produktietak op een enigszins rendabel niveau zijn in het algemeen flinke investeringen nodig. En niet te vergeten, de nodige kennis van zaken. Om die reden ligt het niet voor de hand dat melkveehouders, die eigenlijk jaren van verdergaande specialisatie achter de rug hebben, die ook veel geïnvesteerd hebben ten behoeve van hun specifieke produktietak, op andere produktietakken overstappen. Of het moet gaan om takken waar ze al wat vertrouwd mee zijn: het houden van mestrunderen of de schapenhouderij. Wanneer een goed opleidingsniveau de flexibiliteit in het ondernemerschap ten goede komt, is de positie van de veenweidegemeenten in dat opzicht het zwakst.

De grondsoort laat in veenweidegebieden in het algemeen weinig andere vormen van agrarische gebruik toe dan als grasland. Dat zou een rem kunnen zijn op een eventuele overgang naar andere vormen van grondgebruik. Gelet op de specialistische kennis van de melkveehouders en de al genoemde investeringen, is echter nauwelijks te verwachten dat de huidige melkveehouders in andere dan de veenweidegebieden daar toe over zullen gaan. Toch is het niet ondenkbaar dat in die gebieden andere vormen van grondgebruik verder tot ontwikkeling komen. Mocht bijvoorbeeld in de expansieve bloembollenteelt met het oog op vruchtwisselingseisen en in samenhang daarmee het toelatingsbeleid met betrekking tot gewasbeschermingsmiddelen, grote behoefte bestaan aan tijdelijk grondgebruik van andere bedrijven, dan kan dat in Noord-Holland en Zuid-Holland alleen gerealiseerd worden buiten de veenweidegebieden. Daar zouden melkveehouders met een ruwvoeroverschot, meer dan tot nu toe al gebruikelijk is, een deel van hun bedrijf op eenjarig contract kunnen verhuren aan bollentelers.

De wetgeving met betrekking tot de produktie, opslag en aanwending van dierlijke mest bepaalt dat op grasland tussen 1 oktober en 1 december geen mest mag worden uitgereden en op besneeuwde grond niet tussen 1 januari en 16 februari. Dat betekent dat er in het algemeen in de veehouderij veel moet worden geïnvesteerd in de bouw van mestopslagruimte. Met name in gebieden waar de draagkracht van de grond gering is en waar de kans groot is dat bij toegenomen draagkracht door bevriezing, in januari en februari, een sneeuwdek het uitrijden van mest tegenhoudt. Dat is met name nadelig voor veenweidegebieden, waar bovendien de bouwkosten relatief hoog liggen. Die zelfde mestwetgeving kan trouwens in het gebied van de overige gemeenten, waar sprake is van een intensief grondgebruik, een rem vormen op de uitbreiding van

de varkenshouderij. In hoeverre er nog ruimte is, is echter niet onderzocht.

De Vierde Nota Ruimtelijke Ordening kiest voor actieve handhaving van de ruimtelijke structuur in de veenweidegebieden ten noorden van het Noordzeekanaal. Het streven is er op gericht om gebiedsdelen met blijvend sub-optimale produktieomstandigheden in die gebieden onder de uit te breiden "Bergboerenregeling" te brengen, voor zover dit in het kader van het EG-beleid mogelijk is. Daarnaast wordt voor dit gebied een verruiming van de toepassing van de "Relatienota" voorgestaan, zodra de middelen voor de uitvoering van de tweede fase van de Relatienota beschikbaar komen. In de overige Hollands-Utrechtse veenweidegebieden en het Friese veenweidegebied wordt actieve aanpassing van de ruimtelijke structuur voorgestaan, middels het landinrichtingsinstrumentarium. Aannemelijk is, dat handhaving van de ruimtelijke structuur niet bevorderlijk is voor de ontwikkeling van een op moderne leest geschoeide melkveehouderij.

Het besluit van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij met betrekking tot het stopzetten van de subsidiëring van peilverlaging in diepe veenweidegebieden heeft zowel betrekking op "handhavings"-gebieden als op "aanpassings"-gebieden.

Realisering van deze verschillende vormen van beleid zal ten nadele van de structuur van de melkveehouderij in veenweidegebieden kunnen werken. Voor wat betreft de inkomensvorming van de veehouders staan daar een aantal mogelijke aanvullingen in de vorm van beheersvergoedingen of inkomens toeslagen tegenover, maar het is de vraag of die instrumenten het gewenste duurzame agrarische gebruik van de grond in veenweidegebieden in stand kunnen houden.

Gelet op het voorgaande, rekening houdend met een voortdurende quotering van de melkproduktie, mag worden verwacht dat het aantal hoofdberoepsbedrijven in de veenweidegebieden in de toekomst nog sterk zal verminderen. De sterkste vermindering zal naar verwachting plaatsvinden in de volgende gebieden: Waterland-Midden, 't Gein en de Krimpenerwaard. Het is de vraag in hoeverre en met welke middelen in deze gebieden een agrarische structuur kan worden bereikt, waarbij een duurzaam agrarisch gebruik van de grond in stand kan worden gehouden, waarin aan wensen op het gebied van natuur en landschap kan worden tegemoet gekomen en waarin een zodanig verzorgingsniveau kan worden gehandhaafd dat er voor de agrarische beroepsbevolking een leefbaar bestaan mogelijk blijft.

De resultaten van dit onderzoek kunnen een reden zijn om in de naaste toekomst dieper op het onderwerp in te gaan. Daarbij kunnen met name de plannen, meningen en inzichten van de betrokken agrariërs en hun gezinnen een belangrijk onderwerp van onderzoek zijn.

Literatuur

Ausems, W.F.

Veenweidebedrijven in West-Nederland. Een onderzoek naar mogelijkheden tot inkomensverbetering
Gouda, Regionaal onderzoekcentrum voor de rundveehouderij
"Zegveld", 1980.

Brussel, N.A. van, M.M. Dorenbosch, P.E. de Jongh en
W.J. ter Keurs

Polderpeilverlaging in Rijnstreek-Zuid: een onvoordelige zaak
Leiden, Werkgroep Milieubeheer Leiden, 1978

Consulentschap voor de Rundveehouderij in de provincie
Noord-Holland
Economisch perspectief vaarbedrijven
Alkmaar, 1988

Dijk, J.P.M. van en A.L.J. van Vliet
Bedrijfsuitkomsten in de landbouw (BUL) Boekjaren 1983/1984 t/m
1986/1987
Den Haag, LEI, 1988

Dorenbosch, M.M.
Landbouwkundige aspecten van ontwatering in veenweidegebieden;
een literatuuranalyse
Leiden, Vakgroep milieubiologie Rijksuniversiteit Leiden, 1983

Douw, L., L.B. van der Giessen en J.H. Post
De Nederlandse landbouw na 2000; een verkenning
Den Haag, LEI, 1987

Drie Hollandse landbouw organisaties
Toekomst voor de veenweidegebieden
Haarlem, 1989

Eck, W. van en M.Q. van der Veen
Een studie naar de invloed van peilverlaging op de variatie in
arbeidsopbrengst ten gevolge van de weersomstandigheden; docto-
raalscriptie
Wageningen, 1985

Giessen, L.B. van der (red.)
Economische en structurele gevolgen van de superheffing
Den Haag, LEI, 1985

LITERATUUR (vervolg)

Landbouwcijfers
Voorburg/Den Haag, CBS/LEI, Diverse jaargangen

Landinrichtingsdienst
Landinrichting in Nederland, stand per 1 april 1988
Utrecht, 1988

Loeffen, G.M.J.
Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland
Den Haag, LEI, 1984

Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek
Verruiming van produktierichtingen in de veehouderij
Den Haag, 1987

Provincie Zuid-Holland
De veenweiden, Kern van het groene hart
Den Haag, 1989

Terwan, P.
Landbouw en natuur in veenweidegebieden; Perspectieven voor ver-
weving
Utrecht, Centrum Landbouw en Milieu/Landelijk overleg van boeren-
werkgroepen in relatienotagebieden, 1988

Veer, J. de
Bedrijfsuitkomsten, inkomen en continuïteit in de landbouw
In: Jaarverslag 1977
Den Haag, LEI, 1978

Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu-
beheer
Vierde nota over de ruimtelijke ordening; deel d: regerings-
beslissing
Den Haag, 1988

Bijlagen

Bijlage 1

VEENGRONDEN

Laagveen

Niet uitgeveend

Op veenmosveen of zeggeveen

- 80 kleiarm, kleiig en zandig kleiig veen
- 81 venige en humusrijke klei en zandige klei

Op rietveen, rietzeggeveen of veenslik

- 82 kleiarm, kleiig en zandig kleiig veen
- 83 venige en humusrijke klei en zandige klei

Op bosveen

- 84 kleiarm, kleiig en zandig kleiig veen
- 85 venige en humusrijke klei en zandige klei

Klei-op-veen (veen binnen 40 cm)

- 86 humeuze tot venige klei op humusarme zware klei

Gedeeltelijk uitgeveend

- 87 Complex van al of niet verlande trekaten en soms aangemaakte veengronden

VEENONTGINNINGSGRONDEN

Laagveen (drooggemaakte meren, plassen en trekaten)

Organische stof van de bovengrond met gunstige eigenschappen

Meer dan 40 cm veen of veenslik op minerale ondergrond

- 91 zandig kleiig veen, venige klei en veenslik

Organische stof van de bovengrond met minder gunstige en ongunstige eigenschappen

Meer dan 40 cm slap, soms zeer slap, veen of veenslik op minerale ondergrond, vaak indrogend of zeer nat

- 92 veen, soms venige klei

Meer dan 40 cm veen of veenslik op minerale ondergrond; met veelal een goede waterbeheersing

- 93 veelal bezand of bekleid

Uit: Atlas van Nederland
Staatsdrukkerij

Bijlage 2 Veenweidegemeenten en overige weidegemeenten (alle andere - delen van - gemeenten worden tot de groep "overige gemeenten" gerekend)

1. Veenweidegemeenten

Friesland	: Lemsterland, Weststellingwerf (west)
Overijssel	: Brederwiede, Hasselt, IJsselham, Zwartsluis
Utrecht	: Abcoude, Breukelen, Kamerik, Kockengen, Loosdrecht, Nigtevecht, Wilnis, Zegveld

Noord-Holland

Waterland-West	: Akersloot (west), Graft-De Rijp, Schermer (oost), Uitgeest, Zaanstad
Waterland-Midden	: IJpendam(west), Jisp, Landsmeer, Oostzaan, Wormer
Waterland-Oost	: Amsterdam (Noord), Broek in Waterland, Edam-Volendam (oost), Katwoude, Marken 1), Monnickendam (zuid), Furmerend (west), Zeevang
't Gein	: Amsterdam (Bijlmermeer), Diemen, 's-Graveland (west), Muiden, Naarden, Nederhorst den Berg, Ouder-Amstel, Weesp

Zuid-Holland

Z.-H. West, Midden	: Alphen aan de Rijn, Bodegraven, Driebruggen, Moordrecht, Reeuwijk, Rotterdam (noord), Zoeterwoude
Krimpenerwaard	: Bergambacht, Krimpen aan de IJssel, Nederlek, Ouderkerk, Schoonhoven, Vlist
Alblasserwaard	: Giessenlanden, Graafstroom, Hardinxveld-Giessendam, Liesveld

2. Overige Weidegemeenten

Achtkarspelen, Ameland, Boarnsterhim, Bolsward, Dantumadeel, Gaasterlân-Sleat, Heerenveen, Leeuwarden, Littenseradiel, Nijefurd, Opsterland, Schiermonnikoog, Skarsterlân, Smallingerland, Sneek, Terschelling, Tytsjerksteradiel, Vlieland, Weststellingwerf (oost), Wymbritseradiel
 Dalfsen, Genemuiden, Heino, IJsselmuiden, Kampen, Nieuwleusen, Staphorst, Zwolle
 Amersfoort, Baarn, Benschop, Bunschoten, Kemnes, Harmelen, IJsselstein, Langbroek, Leusden, Linschoten, Loenen, Lopik, Maarn, Haarssen, Maartensdijk, Montfoort, Hijdrecht, Nieuwegein, Oudewater, Polsbroek, Snelrewaard, Utrecht, Vinkeveen en Waverveen, Willemskop
 Akersloot (oost), Alkmaar (oost), Bergen, 's Graveland (oost), Haarlem, Hilversum, IJpendam (oost), Monnickendam (noord), Schagen, Schoorl, Wijdewormer
 Delft, Koudekerk aan de Rijn, Leerdam, Leiden, Leiderdorp, Leidschendam, Nieuwkoop, Nieuw-Lekkerland, Papendrecht, Sliedrecht, Vianen, Warmond, Woerden, Zederik

- 1) Marken (Klei op veen, 100% graasland, 11 bedrijven) is om praktische redenen tot de veenweidegemeenten gerekend.

Bijlage 3

Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) varkens

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal varkens (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	+	+	-	+	+	+	
	1987	-	+	-	+	-	+(1984)	+(1987)	
Friesland	306	2	2	5	123	15	1891	2037	315
Overijssel	409	2	3	31	24	130	6769	7542	445
Utrecht	254	36	13	146	2339	413	13364	17363	449
NH Waterland-West	196	-	3	9	-	47	926	1263	208
Waterland-Midden	123	2	-	2	3	-	44	106	127
Waterland-Oost	231	1	2	13	7	13	1312	1768	247
't Gein	180	5	7	26	54	602	3455	4202	218
ZH West, Midden	251	34	34	244	2396	2756	25630	32529	563
Krimpenerwaard	189	37	26	259	4072	1504	26473	34576	511
Alblasserwaard	362	27	26	121	3386	700	9886	12378	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking

Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) leghennen

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal hennen x 1000 (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	+	+	-	+	+	+	
	1987	-	+	-	+	-	+(1984)	+(1987)	
Friesland	315	-	-	-	-	-	-	-	315
Overijssel	436	1	3	5	0	10	8	8	445
Utrecht	423	7	6	13	0	0	2	3	449
NH Waterland-West	204	-	2	2	-	0	1	1	208
Waterland-Midden	125	2	-	-	0	-	-	-	127
Waterland-Oost	244	-	1	2	-	0	0	0	247
't Gein	209	3	3	3	0	0	0	0	218
ZH West, Midden	527	12	8	16	1	0	2	1	563
Krimpenerwaard	490	6	4	11	1	0	1	1	511
Alblasserwaard	526	4	3	3	0	0	0	0	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Bijlage 4

Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) slachtkuikens

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal kuikens x1000 (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	-	+	-	+	+	+	
	1987	-	+	-	+	-	+(1984)	+(1987)	
Friesland	314	-	-	1	-	-	17	18	315
Overijssel	444	1	-	-	20	-	-	-	445
Utrecht	449	-	-	-	-	-	-	-	449
NH Waterland-West	208	-	-	-	-	-	-	-	208
Waterland-Midden	127	-	-	-	-	-	-	-	127
Waterland-Oost	247	-	-	-	-	-	-	-	247
't Gein	218	-	-	-	-	-	-	-	218
ZH West, Midden	558	2	2	1	20	18	12	31	563
Krimpenerwaard	504	4	-	3	56	-	36	31	511
Alblasserwaard	528	1	2	5	6	18	54	50	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

*Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) mestrun-
deren*

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal runderen (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	-	+	-	+	+	+	
	1987	-	+	-	+	-	+(1984)	+(1987)	
Friesland	277	26	10	2	367	52	62	137	315
Overijssel	359	54	16	16	672	69	267	481	445
Utrecht	366	42	20	21	189	65	184	338	449
NH Waterland-West	156	34	8	10	288	39	38	93	208
Waterland-Midden	92	14	13	8	129	51	69	77	127
Waterland-Oost	183	24	20	20	210	86	133	123	247
't Gein	161	36	14	7	273	107	69	150	218
ZH West, Midden	425	79	32	27	555	151	222	352	563
Krimpenerwaard	419	43	27	22	208	62	155	219	511
Alblasserwaard	459	56	12	9	463	53	55	217	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Bijlage 5

Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) schapen

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal schapen (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	-	+	+	-	+	+	
	1987	-	+	-	+	+	-	+(1984) +(1987)	
Friesland	225	32	7	51	837	76	2118	3224	315
Overijssel	355	23	14	53	726	239	1691	2165	445
Utrecht	223	42	28	156	844	383	5237	6688	449
NH Waterland-West	79	11	7	111	386	323	5833	7650	208
Waterland-Midden	28	8	11	80	290	354	4469	5391	127
Waterland-Oost	49	20	11	167	889	418	11157	13430	247
't Gein	69	17	12	120	737	222	3747	5630	218
ZH West, Midden	242	48	15	258	1157	207	8242	11757	563
Krimpenerwaard	299	38	25	149	691	306	2593	3787	511
Alblasserwaard	389	42	21	84	594	196	1685	2290	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.

Hoofdberoepsbedrijven met in 1984 > = 1 melkkoe, met (+) of zonder (-) geiten

Gebied	Aantal bedrijven				Aantal geiten (in ...)				Totaal aantal bedrij- ven
	1984	-	-	+	+	-	+	+	
	1987	-	+	-	+	+	-	+(1984) +(1987)	
Friesland	295	7	7	6	103	20	11	10	315
Overijssel	436	3	5	1	6	11	1	2	445
Utrecht	426	9	12	2	181	44	5	2	449
NH Waterland-West	199	4	2	3	10	5	5	6	208
Waterland-Midden	122	2	-	3	9	-	13	15	127
Waterland-Oost	223	14	5	5	231	5	16	24	247
't Gein	206	8	3	1	17	7	12	3	218
ZH West, Midden	534	14	6	9	98	25	34	269	563
Krimpenerwaard	480	10	15	6	23	57	46	35	511
Alblasserwaard	522	4	7	3	7	11	7	4	536

Bron: CBS-metelling, LEI-bewerking.